

บทที่ ๒

จิตและวิถิจิต ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

จิตมีสภาพเป็นสังขตธรรม คือ ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง และปัจจัยที่เข้ามาปรุงแต่งจิตให้เกิดขึ้นและเป็นไปได้นั้น ย่อมมีสภาพเป็นสังขตธรรมด้วยเหมือนกัน ซึ่งล้วนแต่เป็นธรรมที่เป็นไปตามกฎเกณฑ์ของไตรลักษณ์ทั้งสิ้น ด้วยเหตุนี้จิตจึงมีลักษณะเป็นไปตามกฎเกณฑ์แห่งสามัญญลักษณะ ซึ่งสภาพดั้งเดิมที่เดียวของจิต คือ สภาพที่รับรู้อารมณ์เท่านั้น แต่เมื่อมีเหตุปัจจัยมาปรุงแต่งเข้าหลากหลายสถานการณ์ จึงทำให้สภาพของจิตมีการแปรเปลี่ยนสภาพไปตามเหตุปัจจัยนั้น เมื่อมีเหตุก็ย่อมมีผลเกิดขึ้นตามมา และย่อมช่วยสนับสนุนให้ผลธรรมนั้นตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ เหตุปัจจัยต่าง ๆ มีโอชะ เป็นต้นเหล่านี้ มีผลโดยตรงต่อการรับรู้อารมณ์ของจิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา การศึกษาเรื่องจิตและวิถิจิตจึงมีความสำคัญยิ่ง ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงได้กำหนดหัวข้อศึกษาในบทที่ ๒ ไว้ดังนี้

๒.๑ นิยาม ความหมายของจิตและวิถิจิต

๒.๒ กิจจสังคหะ

๒.๓ กามวิถี

๒.๔ อัปปนาวิถี

๒.๑ นิยาม ความหมายของจิต และวิถิจิต

๒.๑.๑ นิยาม ความหมายของจิต

๑. ความหมายในพระไตรปิฎก

พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ ได้แสดงถึง ความหมายของคำว่า จิต ว่า “จิต มโน มานัส หทัย ปันธุระ มนายตะ มนินทริย วิญญาน วิญญานขันธ และมโนวิญญานธาตุที่เหมาะสมนี้ เรียกว่า จิต”^๑ และ ในอรรถกถา ฌบัมหมากุฎราขวิทยาลั ได้ขยายความลักษณะเป็นไปในอาการต่าง ๆ ที่สามารถบ่งบอกถึงความหมายของจิตได้ ๑๐ ประการ คือ จิตตะ คือ ธรรมชาติที่คิด อารมณ์ ๑ มโน คือ ธรรมชาติที่น้อมไปในอารมณ์ ๑ มานัส คือ ธรรมที่สัมปยุตด้วยใจ ๑ หทัย คือ ธรรมชาติที่รวบรวมอารมณ์ไว้ภายใน ๑ ปันธุระ คือ ธรรมชาติที่มีความผ่องใส บริสุทธิ์ โดยหมายเอาความหมายของภวังคจิต ๑ มนายตนะ คือ ธรรมชาติที่เป็นบ่อเกิดแห่งการรับรู้ทางใจ ๑ มนินทริย คือ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการรับรู้อารมณ์ ๑ วิญญาน คือ ธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ ๑

^๑ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๖๔๓/๔๒๗.

๒.๔ คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนีได้ให้ความหมายของจิตว่า “จิต คือ สภาวะทำให้สัมปยุตตธรรมดำรงอารมณ์ โดยแท้แล้ว จิตเป็นผู้นำในหน้าที่รับอารมณ์ แม้ ธรรมที่ประกอบกับจิตจึงรับอารมณ์ไว้ด้วยอำนาจของจิต”^๗

สรุปรวมความได้ว่า จิตเป็นสภาพที่รับรู้อารมณ์ และทรงไว้ซึ่งความรู้แจ้งอารมณ์ อันหมายถึงการรู้โดยไม่มีอาการคลุมเครือ หรือสับสนในสภาพของอารมณ์นั้น ๆ เมื่ออารมณ์อะไร มากระทบทางทวารใด ย่อมสามารถรู้ถึงสภาพของอารมณ์นั้น ๆ อย่างแจ่มแจ้ง โดยไม่สับสนกับ สภาพของอารมณ์อื่น มีบทบาทหน้าที่ และความสามารถอันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตน เป็นประธาน ในธรรมทั้งปวง

๓. ความหมายโดยนักปราชญ์และนักวิชาการ

๓.๑ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ได้ให้ความหมายของจิตว่า “จิต เป็นธรรมชาติ ที่รู้อารมณ์ คือ ได้รับอารมณ์อยู่เสมอ หรืออีกนัยหนึ่งสัมปยุตตธรรม คือ เจตสิกทั้งหลาย ย่อมรู้ อารมณ์โดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการรู้อารมณ์ของเจตสิก เหล่านั้น ชื่อว่า จิต”^๘

๓.๒ พระธรรมธีรราชมหามุนี ได้ให้ความหมายของจิตว่า “จิต ได้แก่ ธรรมชาติที่คิด ธรรมชาติที่สั่งสม ธรรมชาติที่วิจิตร มี ๘๙ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง เมื่อว่าโดยลักษณะมีอย่างเดียว คือ อารมณวิฆานนลกขณฺ์ จิตทั้งหมดมีลักษณะรู้อารมณ์เท่านั้น”^๙

๓.๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้ให้ความหมายของจิตว่า “จิต เป็น ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ สภาพที่นึกคิด ความคิด ใจ ตามหลักพระอภิธรรม จำแนกจิตโดยย่อเป็น ๘๙ หรือพิสดารเป็น ๑๒๑ แบ่งโดยชาติ เป็นอกุศลจิต ๑๒ กุศลจิต ๒๑ (พิสดารเป็น ๓๗) วิปากจิต ๓๖ (พิสดารเป็น ๕๒) และกิริยาจิต ๒๐ แบ่งโดยภูมิเป็น กามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ และโลกุตตรจิต ๘ (พิสดารเป็น ๔๐)”^{๑๐}

^๗ พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, หน้า ๑๔๘.

^๘ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๓), หน้า ๗.

^๙ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๙๐๐.

^{๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๖๒.

สรุปว่า จิตมีสถานะโดยธรรมชาติแล้วมีเพียงอย่างเดียว คือ เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ แต่เพราะถูกเหตุปัจจัยต่าง ๆ เข้ามาปรุงแต่งและสนับสนุน จึงทำให้จิตนี้แปรเปลี่ยนสถานะของตนไปตามเหตุปัจจัยนั้น ๆ จิตจึงมีถึงมากมาย คือ โดยย่อ ๘๙ หรือ ๑๒๑ โดยพิสดาร ปัจจัยปรุงแต่งที่สำคัญ คือ เจตสิก

ที่ชื่อว่า รู้อารมณ์^{๑๑} ซึ่งมุ่งหมายถึงการรู้แบบธรรมดา นั้น ไม่ใช่เป็นการรู้ที่พิเศษพิสดาร แต่ประการใด ส่วนการรู้แบบพิสดารนั้น เป็นการรู้ด้วยธรรมชาติอย่างอื่นเป็นประธาน คือ รู้ด้วยสัญญาและรู้ด้วยปัญญา ฉะนั้น เมื่อสรุปแล้ว ความรู้จึงมี ๓ ประเภท คือ รู้แบบสัญญา รู้แบบปัญญารู้ และรู้แบบวิญญูณรู้

ความรู้ ๓ ประการ^{๑๒}

๑. การรู้แบบสัญญา คือ การรู้โดยการอาศัยการกำหนดจดจำเอาไว้ได้ เช่น จำได้ว่า สีเขียว สีเหลือง นายดำ นายแดง คน สัตว์ สิ่งของ หรือหมวดธรรมต่าง ๆ เป็นต้น^{๑๓}

๒. รู้แบบปัญญารู้ คือ การรู้เหตุผลตามความเป็นจริง เช่น รู้จักบาป บุญ คุณ โทษ ประโยชน์ และสิ่งที่มีโทษประโยชน์ หรือรูปนามตามความเป็นจริง เป็นการรู้เพื่อทำลายกิเลส มีความเห็นผิดเป็นต้น ให้หมดไป

๓. รู้แบบวิญญูณรู้ คือ การรู้โดยอาศัยการที่จิตรับอารมณ์อยู่เสมอทางทวารต่าง ๆ คือ รูรูปรารมณ์ทางจักขุทวาร รู้สัททารมณ์ทางโสตทวาร รู้คันธารมณ์ คือ กลิ่นต่าง ๆ ทางฆานทวาร รู้รสารมณ์ คือ รสต่าง ๆ ทางชีวนทวาร รู้โผฏฐัพพารมณ์ คือ การกระทบสัมผัสต่าง ๆ ทางกายทวาร และรู้ธรรมารมณ์ คือ ความรู้สิ่งนึกคิดต่าง ๆ ทางมนทวาร^{๑๔}

ธรรมชาติของจิต ย่อมมีบทบาท หน้าที่ และความสามารถ อันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตน ซึ่งอาจกำหนดพิจารณาธรรมชาติของจิตที่มีบทบาทเป็นใหญ่ เป็นประธานในธรรมทั้งปวงได้ เป็น ๓ ประการ^{๑๕} คือ

๑. เป็นธรรมชาติที่มีการรับอารมณ์อยู่เสมอ^{๑๖} หมายความว่า จิตนี้ย่อมรับอารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ อยู่เสมอ แล้วแต่อารมณ์จะปรากฏทางทวารใด โดยมีการสับเปลี่ยนเกิดขึ้นรับ

^{๑๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปปาท เหตุผลแห่งวิภูษังสาร, แปลโดย พระคันธสาราภิงค์, หน้า ๑๐๐.

^{๑๒} พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร (กุยรัมย์), พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร, (นนทบุรี: จารุชา ๑๙๘๘ การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๑-๒.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย, หน้า ๓๓๗.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

^{๑๕} พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร (กุยรัมย์), พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร, หน้า ๗-๘.

อารมณ์ทางทวารนั้น ๆ อยู่ไม่ได้ขาดสาย และสลับกับภวังคจิตที่เกิดขึ้นคั่นระหว่างในแต่ละวิถีจิต เป็นอยู่เช่นนี้เรื่อยไป โดยไม่ว่างเว้นจากการรับอารมณ์เลย ฉะนั้นจิตจึงได้ชื่อว่า มีการรับรู้อารมณ์อยู่เสมอ

๒. เป็นธรรมชาติที่เป็นเหตุให้เจตสิกทั้งหลายรับรู้อารมณ์ได้คล้าย ๆ กับผู้นำ^{๑๗} หมายความว่า จิตนี้เป็นใหญ่เป็นประธานในธรรมทั้งปวง ถึงแม้ว่าเจตสิกทั้งหลายจะเป็นผู้ปรุงแต่ง จิตให้สามารถรับรู้อารมณ์ และมีสภาพหลากหลายออกไปมากมายอย่างไรก็ตาม แต่เจตสิกทั้งหลายต้องเป็นไปตามอำนาจของจิต คือ จิตรับรู้อารมณ์อย่างไร เจตสิกทั้งหลายที่เกิดขึ้นพร้อม จิตดวงนั้นต้องรับรู้อารมณ์อย่างนั้นตามไปด้วย

๓. เป็นธรรมชาติที่ทำให้สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตให้วิจิตร^{๑๘} พิสดาร หมายความว่า จิตนี้มีการรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ อยู่เสมอ แต่เป็นสภาพที่เกิดดับอย่างรวดเร็วจนยากที่จะเห็นความขาดสายของความเกิดดับของจิตดวงหนึ่งกับจิตอีกดวงหนึ่งได้ จึงทำให้สัตว์ทั้งหลายมีความรู้สึกว่ามีจิตดวงหนึ่งเท่านั้นที่รับรู้อารมณ์อยู่ตลอดเวลา นอกจากบุคคลผู้มีปัญญา ได้รู้เห็นตามความเป็นจริงแล้วเท่านั้น จึงจะสามารถรู้หรือเห็นความเกิดดับติดต่อกันของสภาพจิตนี้ได้ สภาพธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิต กล่าวคือ เจตสิกทั้งหลาย ย่อมทำหน้าที่ในการสั่งสมความรู้และประสบการณ์ในเรื่องอารมณ์นั้น ๆ ไว้ ทำให้เกิดการรับรู้ที่วิจิตรพิสดารออกไปมากมาย สัตว์ทั้งหลายจึงมีความวิจิตรในการรับรู้อารมณ์

 ศัพท์แสดงอรรถว่า “วิจิตร” ดังพระพุทธพจน์ในสังยุตตนิกายว่า :-

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “ภาพจิตรกรรมที่เขาเขียนไว้ เธอทั้งหลายเห็นแล้วหรือ”

ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า “เห็นแล้วพระพุทธเจ้าข้า”

“ภิกษุทั้งหลาย แม้ภาพจิตรกรรมที่เขาเขียนไว้นั้น จิตรกรก็คิดด้วยจิตนั่นเอง จิตนั้นเองวิจิตรกว่าภาพจิตรกรรมที่เขาเขียนไว้นั้น เพราะเหตุนี้แล เธอทั้งหลายควรพิจารณาจิตเนื่อง ๆ”^{๑๙}

และดังพระพุทธพจน์ว่า “เราไม่พิจารณาเห็นสัตว์อื่นแม้เพียงหมู่เดียว ซึ่งวิจิตรเหมือนอย่างสัตว์เดรัจฉานนี้เลย สัตว์เดรัจฉานแม้เหล่านั้น จิตรกรก็คิดด้วยจิตนั่นเอง จิตนั้นเองวิจิตรกว่าสัตว์เดรัจฉานแม้เหล่านั้น”^{๒๐}

^{๑๖} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, หน้า ๑๔๘.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๐.

^{๑๘} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๗๕.

^{๑๙} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๐๐/๑๙๑.

^{๒๐} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๐๐/๑๙๒.

ฉะนั้น จิตจึงมีอำนาจ ทำให้สัตว์ทั้งหลายวิจิตรด้วยการกระทำ และวิจิตรในความ เป็นไปต่าง ๆ คือ วิจิตรด้วยการกระทำ วัตถุทั้งหลายที่เป็นสิ่งแปลกประหลาดมหัศจรรย์ ทั้งที่ สวยงาม น่าพิศวง และน่าสยดสยอง เพราะเป็นอันตรายอย่างร้ายแรง ทั้งเพื่อสร้างสรรค์ และเพื่อ ทำลายล้าง เหล่านี้ล้วนสำเร็จได้ด้วย จิตของมนุษย์ที่คิดค้นประดิษฐ์ขึ้น^{๒๑}

วิจิตรด้วยความเป็นไปต่าง ๆ จิต วิจิตรด้วยการสังสมกรรมและกิเลส เป็นเหตุให้ กระทำ ทุจริตกรรม หรือสุจริตกรรม ยังผลให้เกิดทุกข์ สุขคติ เป็นอบาย สัตว์ มนุษย์ เทวดา รูป พรหม และอรุปรพพรหม หรือทำกุศลอันประเสริฐสุดจนบรรลुพระนิพพาน พ้นจากการเวียนว่ายตาย เกิด เหล่านี้ล้วนเป็นไปด้วยอำนาจของจิตทั้งสิ้น ในฐานะเป็นผู้รับรู้อารมณ์ด้วยความวิจิตร ในฐานะ เป็นตัวอารมณ์ให้รับรู้ได้อย่างวิจิตรพิสดาร และในฐานะเป็นตัวจัดแจงปรุงแต่งให้เกิดความวิจิตร พิสดาร ดังนี้เป็นต้น เมื่อสรุปแล้วจึงมีความวิจิตร ๖ ประการ^{๒๒} คือ

๑. สัตว์ทั้งหลายวิจิตร หมายความว่า บรรดาสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในภพภูมิต่าง ๆ นั้น มีมากมายหลายชนิดจนนับประมาณไม่ได้^{๒๓} หรือแม้แต่มนุษย์เองย่อมมีมากมายผิวพรรณ หลายชนชั้น หลายฐานะ และในด้านอัธยาศัยจิตใจด้วยแล้ว ย่อมมีหลากหลายจนยากที่จะกำหนด กะเกณฑ์ได้

๒. กำเนิดวิจิตร หมายความว่า คนและสัตว์ทั้งหลาย ที่มีความวิจิตรแตกต่างกัน มากมายนั้น เพราะมีกำเนิดที่แตกต่างกันออกไป คือ กำเนิดเป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย มนุษย์ เทวดา และพรหม โดยกำเนิด ๔ อย่าง คือ ชลาพุชะ เกิดในมดลูก อณฑชะ เกิดในไข่ สังเสทชะ เกิดในเหง้าไคล และโอปาติกะ เกิดผุดขึ้นเองโดยไม่ต้องอาศัยมารดา ฉะนั้นการที่สัตว์ทั้งหลายวิจิตร พิสดารแตกต่างกันนั้นเพราะกำเนิดวิจิตรนั่นเอง^{๒๔}

๓. กรรมวิจิตร หมายความว่า การกระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจของสัตว์ ทั้งหลาย ที่เป็นกุศลกรรมบ้าง อกุศลกรรมบ้าง มีความวิจิตรพิสดารแตกต่างกันออกไปมากมาย เมื่อมีการสังสมกรรมแตกต่างกันเช่นนี้ ย่อมทำให้ปฏิสนธิในกำเนิดที่แตกต่างกันไปด้วย ทั้งนี้เป็น เพราะกรรมวิจิตรนั่นเอง^{๒๕}

^{๒๑} พระพุทธโฆสจารย์, **อัญฐสาลินี**, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๒๘๕.

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน พระอนุรุทธาจารย์, **อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๕๓.

^{๒๓} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๓๓.

^{๒๔} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๓๑.

^{๒๕} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๓๐.

๔. ตัณหาวิจิตร หมายความว่า ความยินดีพอใจในอารมณ์ต่าง ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย นั้น มีความวิจิตรพิสดารออกไปตามอำนาจการเสพคุ้นหรือการสั่งสม เป็นเหตุให้การกระทำกรรมต่าง ๆ แตกต่างกันไป ฉะนั้นเหตุที่กรรม คือ การกระทำวิจิตร เป็นเพราะตัณหาวิจิตรนั่นเอง

๕. สัญญาวิจิตร หมายความว่า ความจำได้หมายรู้ในสิ่งต่าง ๆ ที่ปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลายนั้น มีความวิจิตรพิสดารแตกต่างกันออกไป ตามสมรรถภาพของแต่ละบุคคล ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้สัตว์ทั้งหลาย มีความคิดอ่าน และรับรู้ได้มากมายแตกต่างกันออกไป และมีความทะยานอยากดิ้นรนแตกต่างกันออกไป ฉะนั้นเหตุที่ตัณหาวิจิตรนั้น เป็นเพราะสัญญาวิจิตรนั่นเอง^{๒๖}

๖. จิตวิจิตร หมายความว่า บรรดาความวิจิตรทั้ง ๕ ประการที่กล่าวมาแล้วนั้น เนื่องมาจากจิตนั่นเอง เป็นผู้แปรสภาพออกเป็นความวิจิตรพิสดารตามเหตุปัจจัยนั้น ๆ กล่าวคือ เป็นกุศลจิตบ้าง อกุศลจิตบ้าง วิบากจิตบ้าง กิริยาจิตบ้าง ฉะนั้นจึงสรุปได้ว่า การที่สัญญาวิจิตรนั้น เป็นเพราะจิตที่รับรู้มีความวิจิตรพิสดารนั่นเอง^{๒๗}

วิเสสลักษณะและหน้าที่ของจิต (ลักษณะที่จดทุกกะ)^{๒๘}

๑. จิตมีสภาพรับรู้อารมณ์^{๒๙} มีหน้าที่เป็นใหญ่ (ในการรับรู้อารมณ์)^{๓๐}

๒. จิตมีความเป็นไปต่อเนื่อง เป็นเครื่องปรากฏ

๓. จิตมีรูปนามเป็นเหตุใกล้^{๓๑}

๔. จิตหมายถึง มีลักษณะรู้อารมณ์อยู่เสมอ^{๓๒}

^{๒๖} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๓๒.

^{๒๗} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๓๒-๒๓๓.

^{๒๘} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๑๖., พระอนุรุทธาจารย์, **อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, หน้า ๑๕๓.

^{๒๙} พระพุทธโฆสาจารย์, **อภฺฐสาลินี**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, หน้า ๒๘๕.

^{๓๐} พระพุทธทศตเถระ, **อภิธัมมวาทาร**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๓., คำว่าสภาวะรู้อารมณ์ หมายถึง การรับรู้สิ่งต่าง ๆ ที่มาปรากฏทางใจโดยผ่านทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ความจริงแล้วการเห็นก็คือ การที่จิตรู้รูป โดยผ่านตา การได้ยินเป็นการที่จิตรู้เสียงโดยผ่านหู การรู้กลิ่นเป็นการที่จิตรู้กลิ่นโดยผ่านจมูก การลิ้มรสเป็นการที่จิตรู้รสโดยผ่านลิ้น การสัมผัสเป็นการที่จิตรู้สัมผัสโดยผ่านร่างกาย และการรู้มนัสสัมผัสเป็นการที่จิตรู้มนัสสัมผัสโดยผ่านใจ

^{๓๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๓/๒๓๘.

^{๓๒} พระปลัดวิสุทธ์ คุตตชโย, **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย**, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธ์, ๒๕๕๑), หน้า ๖.

แต่เพราะอาศัยเหตุปัจจัยต่าง ๆ คือ เจตสิก เหตุ กิจ ทวาร อารมณ์ วัตถุ อติกรรมสภาพองค์ฌาน และญาณทัสสนะ เป็นเหตุปัจจัยปรุงแต่ง และสนับสนุน จึงทำให้จิตนี้มีสภาพแตกต่างกันออกไปหลากหลาย แต่ว่าจิตนี้ย่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัยดังกล่าวมาแล้ว ไม่สามารถบังคับให้เป็นไปตามอำนาจของตนได้ จิตย่อมเป็นไปตามไตรลักษณ์ทั้งสิ้น คือ มีสภาพไม่เที่ยง เพราะเกิดแล้วเปลี่ยนแปลงไป มีสภาพเป็นทุกข์เพราะทนอยู่สภาพเดิมไม่ได้จำต้องดับโดยฉับพลัน มีสภาพเป็นอนัตตาเพราะไม่มีรูปร่างสัณฐาน ไม่มีสีสัณวรรณะที่จะรับรู้โดยประสาทสัมผัสทั้ง ๕ ได้

จิตมีธรรมชาติประภัสสร คือ ผุดผ่องตามปกติเหมือนน้ำใสสะอาด^{๓๓} เพราะเป็นเพียงสภาวะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส สัมผัส และนึกคิดเท่านั้น ปราศจากการปรุงแต่งหรือตอบสนองต่อสิ่งที่พบอยู่ แต่จิตนั้นจะต้องประกอบรวมกับนามธรรมอีกอย่างหนึ่งเสมอ ชื่อว่าเจตสิก คือ สภาวะปรุงแต่งจิต ดังนั้น จิตจึงเศร้าหมองไปด้วยอำนาจของเจตสิกฝ่ายดำ คือ โลภะ โทสะ และโมหะ เป็นต้น เหมือนน้ำใสสะอาดที่ขุ่นมัวด้วยโคลนตม^{๓๔}

สรุปคือ การรู้อารมณ์ของจิต เป็นแบบวิญญูณรู้ เพราะคำว่าจิต หรือวิญญูณนั้น มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน และที่สำคัญจะต้องมีเจตสิกเข้ามาประกอบรวมด้วยทุกครั้งไป จิตจึงได้ชื่อว่าเป็นประธานในธรรมทั้งปวง เมื่อจิตและเจตสิกมีการเกิดดับสลับรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ อยู่เสมอมิได้ขาดเช่นนี้ จึงทำให้มีอำนาจในการสังสมประสบการณ์เก็บจำอารมณ์ต่าง ๆ ไว้ เป็นปัจจัยสืบเนื่องให้เกิดการเรียนรู้อารมณ์ ทำให้สามารถรับรู้อารมณ์นั้นได้อย่างวิจิตรพิสดาร เหล่านี้ทำให้จิตได้เกิดการพัฒนาขึ้นได้โดยลำดับ ด้วยอำนาจของสติปัญญา และการฝึกฝนอบรม

๒.๑.๒ จิตปรমัตถ์

ในปรมัตถธรรมทั้ง ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพานนั้น จิตปรมัตถธรรมแสดงไว้เป็นอันดับแรกในอารัมภบทนั้น เมื่อจำแนกจิตตามภูมิมี ๔ ประเภท คือ กามาวจรจิต ๕๔ รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ และโลกุตตรจิต ๘^{๓๕}

๑. กามาวจรจิต ๕๔

กามาวจรจิต หมายถึง จิตที่เป็นไปในกามภูมิ ๑๑ ทั้งสุคติ และทุคติมี ๕๔ ดวง^{๓๖} สภาพจิตที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์เกี่ยวกับกามอารมณ์ทั้ง ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และ

^{๓๓} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๓๗.

^{๓๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตร, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๖๕.

^{๓๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖, หน้า ๑๒.

^{๓๖} พระอรุณททอาจารย์, อภิธัมมตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, หน้า ๒.

ความรู้สึกนึกคิดที่เกี่ยวกับอารมณ์ ๕ อย่างข้างต้นนั้น ซึ่งเป็นอารมณ์ที่น่าใคร่ น่าปรารถนา น่าชอบใจของบุคคลผู้ยังมีกามตัณหาอยู่ ถึงแม้บางท่านจะได้บรรลุเป็นพระอริยบุคคลระดับต่าง ๆ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี หรือเป็นพระอรหันต์แล้วก็ตาม แต่เมื่อยังมีเหตุปัจจัยเกี่ยวเนื่องกับอารมณ์เหล่านี้ กามาวจรจิตนี้ย่อมเกิดกับพระอริยบุคคลเหล่านั้นได้เสมอ

อกุศลจิต	มี	๑๒	ดวง
อเหตุกจิต	มี	๑๘	ดวง
กามาวจรโสภณจิต	มี	๒๔	ดวง

๑.๑ อกุศลจิต ๑๒

อกุศลจิต หมายถึง จิตที่มีสภาพเป็นอาการเศร้าหมองเนื่องจากถูกอกุศล เจตสิกเข้าไปปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นไปต่าง ๆ กล่าวคือ เป็นความโลภ ความโกรธ ความหลง เป็นต้น อนึ่ง อกุศลจิตนั้นนอกจากมีสภาพเศร้าหมองในตนเองแล้วยังส่งผลให้สัตว์ทั้งหลายผู้กระทำอกุศลกรรมด้วยอำนาจของจิตนั้นได้รับความทุกข์ความทรมานไปด้วย^{๓๗} อกุศลจิตมี ๓ ประเภท^{๓๘} คือ

๑.๑.๑ โลกมูลจิต หมายถึง จิตที่ประกอบด้วยโลกเจตสิกเป็นมูลเป็นประธาน ทำให้เกิดความโลภ ความอยากได้ ความยึดติดในอารมณ์ที่ได้ประสบทางทวารทั้ง ๖ คือ เห็นรูปทางตา ได้ยินเสียงทางหู ได้กลิ่นทางจมูก รู้รสทางลิ้น สัมผัสทางกายและคตินึกทางใจ

๑.๑.๒ โทสมูลจิต หมายถึง จิตที่ประกอบด้วยโทสเจตสิกเป็นมูลเป็นประธาน ทำให้เกิดความโกรธ ความประทุษร้าย ความขัดเคือง ความเสียใจ ความเกลียด ความกลัว ความอาย (เพราะเสียหน้า) เป็นต้น ต่ออารมณ์ที่ได้ประสบนั้น ๆ

๑.๑.๓ โมหมูลจิต หมายถึง จิตที่ประกอบด้วยโมหเจตสิกเป็นมูลเป็นประธาน ทำให้เกิดความงมงาย ความหลง ความมกมาย ความไม่รู้สภาวะธรรมโดยทั่วไปตามความเป็นจริง ในอารมณ์ที่ได้ประสบนั้น ๆ

๑.๒ อเหตุกจิต ๑๘

อเหตุกจิต หมายถึง จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุ ๖ อย่าง คือ โลกเหตุ โทสเหตุ โมหเหตุ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ อย่างใดอย่างหนึ่งประกอบรวมด้วยเลย เนื่องจากเป็นจิตที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยการประชุมพร้อมกันของปัจจัยโดยเฉพาะของตน ๆ^{๓๙} เรียกว่า อุปัตติเหตุ โดยไม่เกี่ยวข้อง กับเหตุ ๖ อย่างนั้นเลย มี ๑๘ ดวง คือ อกุศลวิบากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ อเหตุกกิริยาจิต ๓ ดังมีความหมายต่อไปนี้

^{๓๗} พระอรุณธรรมาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, หน้า ๓.

^{๓๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖, หน้า ๒๑.

^{๓๙} พระอรุณธรรมาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, หน้า ๕.

๑.๒.๑ อกุศลวิบากจิต หมายถึง จิตที่เป็นผลของอกุศลจิต ๑๒ ดวง แต่เป็นจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะอกุศลจิต ๑๒ ดวงเป็นจิตที่มีกำลังแห่งความแนบแน่นในอารมณ์น้อย เนื่องจากอำนาจของอุทัจจเจตสิกที่เข้าไปประกอบรวมอยู่ด้วยทุกดวงนั้น เข้าไปบั่นทอนกำลัง ทำให้กำลังของเอกัคคตาเจตสิกที่ประกอบรวมด้วยนั้นลดน้อยลงไป และทำให้กำลังของเหตุถูกทำลายไปด้วย ด้วยเหตุนี้ อกุศลจิต ๑๒ ดวงนั้น เมื่อส่งผลเป็นวิบาก จึงไม่ประกอบด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเลย^{๔๐}

๑.๒.๒ อเหตุกกุศลวิบากจิต หมายถึง จิตที่เป็นผลของมหากุศลจิต ๘ ดวง แต่ไม่มีเหตุประกอบ เพราะในขณะที่ทำกุศลนั้น บกพร่องด้วยเจตนา ๓ อย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้ง ๓ อย่าง คือ บุพพเจตนา ก่อนทำ มุญจนเจตนา ขณะทำ อปรเจตนา หลังทำเสร็จแล้ว เมื่อเจตนาอ่อนกำลังลง กำลังของเหตุจึงถูกทำลายไปด้วย ด้วยเหตุนี้ เมื่อเกิดเป็นวิบาก จึงไม่ประกอบด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเลย อีกนัยหนึ่ง อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ นั้น เป็นจิตที่เป็นผลพลอยได้จากมหากุศลจิตอีกส่วนหนึ่ง เพราะมหากุศลจิตนั้นนอกจากส่งผลเป็นมหาวีบากโดยตรงแล้ว ยังส่งผลเป็นอเหตุกกุศลวิบากจิตอีก ๘ ดวงด้วย ฉะนั้น เมื่อเป็นผลโดยอ้อม จึงไม่มีเหตุประกอบ^{๔๑}

๑.๒.๓ อเหตุกิริยาจิต หมายถึง จิตที่เกิดขึ้นสักแต่จะทำหน้าที่ของตน ๆ โดยไม่ต้องอาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เนื่องจากหน้าที่นั้นเป็นหน้าที่ที่เกิดขึ้นจำเพาะหน้า ไม่ต้องอาศัยความพยายามมาก หรือเป็นหน้าที่ที่ใกล้จะสำเร็จแล้ว เพียงแต่ทำการลงไปในดินหน่อยก็สำเร็จกิจแล้ว ฉะนั้น จึงไม่ประกอบด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเช่นเดียวกัน^{๔๒}

๑.๓ กามาวจรโสภณจิต ๒๔

กามาวจรโสภณจิต หมายถึง จิตที่ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในกามภูมิ คือ ภูมิอันเป็นแดนเกิดแห่งกิเลสและวิบากโดยมาก^{๔๓} แต่เป็นจิตที่ดีงาม เพราะประกอบด้วยโสภณเจตสิกซึ่งเป็นสภาพธรรมที่ปรุงแต่งจิตให้เกิดความดีงาม และประพฤตินั้นไปเพื่อให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลและความสุข โดยปราศจากโทษทุกข์ภัยพิบัติทั้งปวง^{๔๔} กามาวจรโสภณจิตนี้จำแนกเป็น ๓ ประเภท คือ

^{๔๐} พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร (กุยรัมย์), พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร, หน้า ๑๗๕.

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๕.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๖.

^{๔๓} อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๒๕.

^{๔๔} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, หน้า ๖-๙.

๑.๓.๑ มหากุศลจิต หมายถึง สภาพจิตที่ประกอบด้วยเจตนาที่ตั้งาม เป็นจิตที่ไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข^{๔๕} ทั้งยังสามารถให้ผลเกิดขึ้นได้มากกว่าสภาพของตนเอง และเป็นกุศลที่เป็นบาทเบื้องต้นแห่งมรรค ผล ฌาน อภิญญาอีกด้วย หมายความว่า มหากุศลจิตนี้เป็นพื้นฐานของความดีงามทุกอย่าง ทั้งความดีในระดับเบื้องต้น คือ ทาน ศีล ภาวนา เป็นต้น และความดีงามในระดับปานกลาง คือ ฌาน อภิญญา จนถึงความดีงามในระดับสูงสุด คือ มรรค ผล นิพพาน อนึ่ง ฌานกุศลและโลกุตตรกุศลจะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องมีมหากุศลจิตเกิดขึ้นเป็นบาทฐานก่อนเสมอ โดยเริ่มต้นตั้งแต่การฝึกฝนเจริญสมณธรรมฐานหรือวิปัสสนากรรมฐาน ตั้งแต่บริกรรมภาวนาจนถึงอุปจารภาวนานั้น ขวนจิตที่เป็นมหากุศลจิตมาเป็นโลกุตตรกุศลจิตหรือฌานกุศลจิต กล่าวคือ ในฝ่ายสมณธรรมฐานนั้น สภาพของกุศลจิตจะเปลี่ยนไปเป็นฌานกุศลจิตหรืออภิญญากุศลจิต ในฝ่ายวิปัสสนาภาวนานั้น สภาพของกุศลจิตจะเปลี่ยนไปเป็นโลกุตตรกุศลจิต หรือมรรคจิต อนึ่ง แม้ในขณะแห่งอัปปนาวิถี มีฌานวิถี มรรควิถี อภิญญาวิถี ของติเหตุกบุณฺชนหรือพระเสกขบุคคล ๓ ย่อมต้องมีมหากุศลญาณสัมปยุตตจิตเกิดขึ้นก่อน โดยทำหน้าที่อุปจาร อนุโลม และโคตรภูหรือโวทาน ต่อจากนั้น ฌานกุศลจิต มรรคจิต หรืออภิญญากุศลจิต เป็นต้น จึงจะเกิดขึ้นต่อไปได้

๑.๓.๒ มหาวิบากจิต หมายถึง จิตที่เป็นผลของมหากุศลจิตโดยตรง^{๔๖} เพราะเมื่อว่าโดยเวทนา สัมปโยคะและสังขาร แล้วเหมือนกันทุกประการ หมายความว่า มหากุศลที่จิตที่บริบูรณ์ด้วยจิตทั้ง ๓ กาล คือ บุพพเจตนา มุญจนเจตนา และอปฺรเจตนา ย่อมให้ผลเป็นมหาวิบากดวงต่อดวงโดยตรง เช่น มหากุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมให้ผลเป็นมหาวิบากจิตด้วยที่ ๑ ดังนี้เป็นต้น ฉะนั้น จึงมีชื่อบาลีและคำแปลเหมือนกัน มีสภาพที่คล้ายกัน แต่หน้าที่การงานของจิตทั้ง ๒ ประเภทนี้ มีความต่างกัน คือ มหากุศลจิตนั้นทำหน้าที่เป็นขวนกิจ คือ เสพอารมณ์โดยความเป็นกุศล ส่วนมากวิบากจิตนั้นทำหน้าที่เป็นปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ ตทาลัมพนกิจ จุตฺติกิจ ตามสภาพของวิบาก^{๔๗}

๑.๓.๓ มหาภิริยาจิต หมายถึง จิตที่เป็นมหากุศล แต่เกิดขึ้นในสันดานของพระอรหันต์^{๔๘} หมายความว่า มหาภิริยาจิตนี้ได้แก่ มหากุศลจิตนั่นเอง^{๔๙} เพราะเมื่อว่าโดยชื่อและสภาพแล้ว เหมือนมหากุศลจิตทุกประการ แต่เป็นจิตของพระอรหันต์ซึ่งเป็นผู้หมดจดจากมลทิน คือ กิเลสแล้ว ฉะนั้น การทำ การพูด การคิด ของท่านเหล่านั้น จึงไม่เป็นเหตุที่จะส่งผลเป็นวิบาก

^{๔๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖**, หน้า ๒๒.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

^{๔๗} พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร (กุยรัมย์), **พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร**, หน้า ๒๙๒.

^{๔๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖**, หน้า ๒๒.

^{๔๙} พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร (กุยรัมย์), **พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร**, หน้า ๔๐๓.

ให้เกิดในภพใหม่ต่อไป แต่เป็นไปเพื่อกระทำกิจนั้น ๆ สำเร็จลงเท่านั้น ไม่มีผลที่จะเกิดจากการกระทำนั้น ๆ แต่อย่างใด เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว จิตประเภทนี้ ถ้าเกิดกับบุคคลที่ยังมีกิเลสอยู่ เรียกว่า มหากุศลจิต แต่ถ้าเกิดกับพระอรหันต์ซึ่งหมดกิเลสแล้ว ก็เรียกว่า มหาภิริยาจิต

๒. มหัคคตจิต หมายถึง จิตที่ไม่มีวิรติเจตสิกปรากฏ เพราะมีหน้าที่ และอารมณ์ต่างกัน กล่าวคือ วิรติทำหน้าที่ชำระกายและวาจา ส่วนมหัคคตจิตทำหน้าที่ชำระจิตของผู้ที่มีกิริยาทางกาย และวาจาบริสุทธิ์ดีแล้ว และวิรติย่อมเกิดปรารภสภาพดเว้นนิพพาน ส่วนมหัคคตจิตเกิดปรารภบัญญัติหรือมหัคคตธรรม^{๕๐}

๒.๑ รูปาวจรจิต ๑๕

รูปาวจรจิต หมายถึง จิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือ พรหมโลกทั้ง ๑๖ ชั้น^{๕๑} จิตที่มีความเกี่ยวข้องกับการรับอารมณ์ที่เป็นรูปวัตถุ คือ อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับรูปฌานและความเป็นรูปภพหรือรูปพรหม^{๕๒} ตลอดถึงบัญญัติอารมณ์ทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ของรูปาวจรจิตนั้น หมายความว่า รูปาวจรจิตนี้เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยการเจริญสมถกรรมฐานที่มีรูปบัญญัติเป็นอารมณ์ มีกสิณ เป็นต้น จนสภาพจิตมีความสงบระงับประณีตขึ้นตามลำดับ และเข้าถึงความแนบแน่นในอารมณ์เดียวเป็นอัปปนาสมาธิ องค์ฌานที่ประกอบกับจิตนั้นย่อมมีกำลังหนักแน่น มั่นคง สามารถข่มกิเลสนิวรณ์ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อองค์ฌานนั้นให้สงบราบคาบลงเป็นวิกขัมภนปหานต่อจากนั้น จึงทำการอบรมฌานที่ได้แล้วนั้นให้เป็นวสีทั้ง ๕ แล้วจึงอบรมภาวนาให้ละเอียดลึกยิ่งขึ้นไป เพื่อเลื่อนสู่ฌานเบื้องสูงขึ้นไปตามลำดับขั้นจนถึงปัญจฌาน ฉะนั้น รูปาวจรจิตเหล่านี้จึงจัดเป็นจำพวกอัปปนาจิต หรือฌานจิตมีจำนวน ๑๕ ดวง แบ่งเป็น ๓ จำพวก คือ รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรวิบากจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕^{๕๓}

๒.๒ อรูปาวจรจิต ๑๒

อรูปาวจรจิต เป็นสภาพจิตที่เกี่ยวข้องกับการรับอรูปวัตถุ คือ อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับสภาพที่ไม่มีรูป^{๕๔} หรืออรูปฌานและอรูปภพ คือ ความเป็นอรูปพรหม หรือ เป็นสภาพจิตที่เกิดขึ้นโดยการเจริญสมถกรรมฐานที่มีอรูปกรรมฐานเป็นอารมณ์ ได้แก่ กสิณคณาภิมาภาสบัญญัติ อากาสนัญญาตณนิมิต นัตถิภาวบัญญัติ และอาภิญญัญญาตณนิมิต ตามลำดับของอรูป

^{๕๐} พระอรุณธาทจารย์, **อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, หน้า ๓๒๐.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒.

^{๕๒} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖**, หน้า ๒๓.

^{๕๓} พระมหาชินวัฒน์ จุกกาวโร (กุญฺจัมย์), **พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร**, หน้า ๔๔๖.

^{๕๔} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖**, หน้า ๒๔.

ฉาน ๔ จนเข้าถึงความแนบแน่นในอารมณ์อย่างยิ่งเป็นอัปนาสมาธิ จึงจัดเป็นจำพวกอัปนาจิตหรือฉานจิต มี ๑๒ ดวง ได้แก่ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรวิบากจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔^{๕๕}

ความหมายของอรูปาวจรจิต

อรูปาวจรจิต หมายถึง จิตที่ยังลงเป็นไปในรูปตัณหา หรือจิตที่เป็นไปในรูปภูมิ คือพรหมรูปภูมิทั้ง ๔ ชั้น^{๕๖} สภาพจิตที่เกิดขึ้นโดยการเจริญสมถาวนาของผู้ที่ได้อรูปาวจรปัญจฉานมาแล้ว เมื่อได้เจริญฉานให้ยิ่งขึ้นไป โดยใช้รูปกรรมฐานเป็นอารมณ์ ย่อมสามารถเข้าถึงอรูปฉานได้ ฉะนั้น อรูปาวจรจิตนี้จึงเป็นสภาพจิตที่ท่องเที่ยวไปในอารมณ์ที่มีสภาพเป็นรูปหมายความว่า เป็นสภาพจิตที่รับอารมณ์ที่เกี่ยวข้องเนื่องกับสิ่งที่เป็นอรูปวัตถุและอรูปกิเลสเป็นส่วนมาก^{๕๗}

อรูปวัตถุ หมายถึง สภาพอารมณ์ที่ไม่ได้เกี่ยวข้องกับรูป ซึ่งเป็นอารมณ์ที่น่ายินดีพอใจของกิเลสทั้งหลายที่มีความยินดีพอใจในสภาพธรรมที่ไม่ใช่รูป อรูปวัตถุนี้จึงได้แก่ อรูปาวจรจิต ๑๒ เจตสิก ๓๐ และอรูปกัมมัญฐาน ๔ เพราะสภาพของจิตเจตสิกเหล่านี้ ย่อมเป็นที่น่ายินดีพอใจของโลกะ ที่เรียกว่า อรูปตัณหา หมายความว่า อรูปาวจรจิต ๑๒ เจตสิก ๓๐ และอรูปกัมมัญฐาน ๔ เหล่านี้เป็นอารมณ์สำหรับยึดหน่วง และผูกพันของบุคคลผู้ยินดีพอใจในอรูปฉาน และอรูปภพ คือความคิดเป็นอรูปพรหมนั้น

อรูปกิเลส หมายถึง กิเลสที่เกิดความยินดีพอใจในสภาพของอารมณ์ที่ไม่เกี่ยวข้องกับด้วยรูป เรียกว่า อรูปตัณหา ได้แก่ ความยินดีติดใจในอรูปฉาน อรูปภพนั่นเอง

อรูปาวจรจิตทั้ง ๑๒ ดวงนี้ นับเป็นปัญจฉานจิตทั้งหมด เพราะอรูปฉานทั้งหมดนั้นประกอบด้วยองค์ฉาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา เหมือนกัน แต่ความแตกต่างกันของอรูปาวจรจิตนี้ต่างกันที่อารมณ์เท่านั้น มิใช่ต่างกันที่องค์ฉานกล่าวคือ อากาสนัญญาตนฉานจิต ๓ มีอารมณ์เป็นกสิณคณาภิมาทาสบัญญัติ วิญญูณัญญาตนฉานจิต ๓ มีอารมณ์เป็นอากาสนัญญาตนนิमित อากิญจัญญาตนฉานจิต ๓ มีอารมณ์เป็นนัตถิภาวบัญญัติ และเนวสัณญานาสัณญายตนฉานจิต ๓ มีอารมณ์เป็นอากิญจัญญาตนนิमित

^{๕๕} พระอรุณธาทจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๑.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๖-๑๖๗.

^{๕๗} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖, หน้า ๒๔.

อาภาสณัญญายตนฌาน หมายถึง กุศลจิตที่เป็นไปในฌานมีอาภาสอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง^{๕๘} ฌานจิตที่ยึดหน่วงเอาอากาศที่เพิกปฏิกาณิมิตของกสิณ ๙ อย่าง (เวทนาอากาศกสิณ) มีปฐวีกสิณเป็นต้นออกหมดแล้วนั้น มาเป็นอารมณ์ หรือเป็นฌานจิตที่ยึดหน่วงเอาอากาศที่ว่างเปล่าซึ่งมีสภาพกว้างขวางหาที่สุดมิได้^{๕๙}

วิญญูณัญญายตนฌาน หมายถึง กุศลจิตที่เป็นไปในฌานมีวิญญูณอันหาที่สุดมิได้เป็นที่ตั้ง^{๖๐} ฌานจิตที่ยึดหน่วงเอาอาภาสณัญญายตนฌานจิตที่ตนได้ ซึ่งดับไปแล้วนั้นมาเป็นอารมณ์ ภาวนา จนกว่าวิญญูณัญญายตนฌานจิตจะเกิดขึ้น พร้อมกับยึดหน่วงเอาอาภาสณัญญายตนนิมิตนั้นมาเป็นอารมณ์ได้อย่างแนบแน่น หมายความว่า วิญญูณัญญายตนฌานจิตนี้ เป็นจิตที่ยึดหน่วงเอาจิตด้วยกันเองมาเป็นอารมณ์ เรียกว่า มีอารมณ์เป็นปรมัตถ์ แต่เป็น อดีตอารมณ์^{๖๑}

อาภิญญัญญายตนฌาน หมายถึง หมู่จิตและเจตสิก คือ ฌานที่มีนัตถิภาวบัญญัติเป็นที่ตั้ง^{๖๒} ฌานจิตที่ยึดหน่วงเอาความไม่มีอยู่แห่งอาภาสณัญญายตนนิมิตนั้นมาเป็นอารมณ์ หรือการมนสิการถึงความไม่มีอยู่แห่งอาภาสณัญญายตนนิมิตนั้นมาเป็นอารมณ์^{๖๓}

เนวสัณญานาสัณญายตนฌาน หมายถึง ฌานจิตที่ยึดหน่วงเอาสภาพความรู้สึกที่ประณีตละเอียดอ่อนของอาภิญญายตนฌาน ซึ่งดับไปแล้วมาเป็นอารมณ์^{๖๔}

๓. โลกุตตรจิต ๔๐

โลกุตตรจิต หมายถึง จิตที่พ้นโลกไม่มีภูมิเป็นของตนเอง ความจริง คือ จิตของผู้บรรลุธรรมซึ่งอยู่ในกามภูมิและภูมิอื่น ๆ นั้นเอง^{๖๕} สภาพจิตที่เข้าถึงสภาวะที่พ้นจากความแตกดับทำลาย หมายความว่า เป็นสภาพจิตที่สามารถเข้าไปรับรู้สภาวะของพระนิพพานได้โดยประจักษ์แจ้ง เรียกว่า ปัจจักขสทธิญาณ สภาวะของพระนิพพานนั้น เป็นสภาพที่คงที่ไม่มีการเกิดดับ และไม่มี การเปลี่ยนแปลง เป็นสภาวะที่มีความสงบระงับจากกิเลสตัณหาทั้งปวง และเป็นสภาพจิตที่ปราศจากความเป็นขันธ ๕^{๖๖}

^{๕๘} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, หน้า ๒๓๑.

^{๕๙} พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร (กุญฺมรย์), พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร, หน้า ๕๓๖.

^{๖๐} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, หน้า ๒๓๒.

^{๖๑} พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร (กุญฺมรย์), พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร, หน้า ๕๓๗.

^{๖๒} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, หน้า ๒๓๓.

^{๖๓} พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร (กุญฺมรย์), พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร, หน้า ๕๓๘.

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๙.

^{๖๕} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิกขุ, หน้า ๒.

^{๖๖} พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร (กุญฺมรย์), พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร, หน้า ๕๙๙.

๓.๑ มรรคจิต ๒๐

มรรคจิต หมายถึง สภาพจิตที่เกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่ประหาณอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานนั้นให้หมดสิ้นไปโดยลำดับ ตามสมควรแก่กำลังของมรรคนั้น ๆ พร้อมกับการเสพสภาวะของพระนิพพานเป็นอารมณ์ โดยปัจจักขสิทธิญาณ คือ ปัญญาญาณที่ได้รับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างประจักษ์แจ้งชัดเจน ไม่มีความคลุมเครือหรือเลื่อนราง^{๖๗} และเป็นสภาพจิตที่รับรู้เฉพาะพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวเท่านั้น ไม่ไปรับรู้อารมณ์อย่างอื่นเลย จึงเป็นสภาพจิตที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงในการรับรู้สภาพของอารมณ์ เหมือนกับโลกียจิตทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นมรรคจิตของบุคคลใดก็ตาม ย่อมมีการรับรู้เฉพาะสภาพของพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวกันทั้งหมด ด้วยเหตุนี้ สภาพของมรรคจิตแต่ละดวงนั้น จึงชื่อว่าเป็นโลกุตตรจิตโดยอนุโลม เรียกไปตามสภาพของพระนิพพานนั่นเอง เพราะพระนิพพานนั้น มีสภาพเป็น โลกุตระอย่างแท้จริง เนื่องจากไม่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง ไม่มีการเกิด ไม่มีการดับ และไม่มีการเปลี่ยนแปลงสภาวะแต่อย่างใด มรรคจิตมี ๒๐ ดวง ได้แก่ โสดาปัตติมรรคจิต ๕ สกิทาคามิมรรคจิต ๕ อนาคามิมรรคจิต ๕ อรหัตตมรรคจิต ๕^{๖๘}

๓.๒ ผลจิต ๒๐

โลกุตตรวิบาก หรือ ผลจิต หมายถึง จิตที่เป็นผลของโลกุตตรกุศลจิตหรือมรรคจิต ซึ่งเป็นผลธรรมที่เกิดขึ้นติดต่อกันกับมรรคจิตทันที เมื่อมรรคจิตนั้นดับลงโดยไม่มีจิตดวงอื่นมาเกิดคั่นระหว่างเลยในมัคควินั้น ฉะนั้น ผลจิตนี้จึงเรียกว่า อกาลิกรรม หรือ อกาลิโก แปลว่าเป็นผลธรรมที่ไม่ต้องรอกาลเวลา เมื่อผลจิตเกิดขึ้นแล้วย่อมทำให้บุคคลนั้นสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลขั้นนั้น ๆ อย่างสมบูรณ์ อีกนัยหนึ่ง ผลจิตนี้เป็นสภาพจิตที่เกิดขึ้นในขณะที่พระอริยบุคคลนั้น ๆ เข้าผลสมาบัติในผลจิตที่ตนเองได้ถึงแล้วในปัจจุบันนั้น

ผลจิตจำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ผลจิตที่เกิดจากมรรคจิต ซึ่งเป็นมรรคจิตที่เกิดขึ้นโดยการที่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาโดยตรง จนได้บรรลุถึงมรรคนั้น ๆ แล้วสำเร็จเป็นผลติดต่อกันทันที ผลจิตนี้เรียกว่า วิปัสสนายานิกะ^{๖๙} ซึ่งเป็นผลจิตแบบสามัญธรรมดา มี ๔ ดวง เท่านั้น ได้แก่ โสดาปัตติผลจิต ๑ สกิทาคามิผลจิต ๑ อนาคามิผลจิต ๑ และอรหัตตผลจิต ๑^{๗๐}

^{๖๗} พระมหาชินวัฒน์ จุกกวโร (กุยรัมย์), พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร, หน้า ๖๐๕.

^{๖๘} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๔.

^{๖๙} พระมหาชินวัฒน์ จุกกวโร (กุยรัมย์), พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร, หน้า ๖๗๓.

^{๗๐} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๔-๑๕.

๒. ผลจิตที่เกิดจากการที่บุคคลผู้เจริญสมณะจนได้สำเร็จฌานแล้วใช้ฌานนั้นเป็นบาทเจริญวิปัสสนา จนได้บรรลุมรรคผล เรียกว่า สมถยานิกะ ผลจิตนี้จึงมีจำนวนตามฌานที่ผู้เจริญวิปัสสนากวาททั้งหลาย ใช้เป็นบาทในการเจริญวิปัสสนาจนได้สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลดังกล่าวแล้วในเรื่องมรรคจิต ฉะนั้น ผลจิตจึงจำนวน ๒๐ ดวงเท่ากับมรรคจิตโดยพิสดาร ซึ่งเป็นการนับตามอำนาจของฌาน หมายความว่า บุคคลใดใช้ฌานขั้นใดเป็นบาทในการเจริญวิปัสสนา เมื่อได้บรรลุถึงผลจิตแล้ว ย่อมเรียกผลจิตตามฌานขั้นนั้น ๆ ด้วยเหตุนี้ ผลจิตแต่ละประเภท จึงมีอย่างละ ๕ ดวง ได้แก่ โสตาปัตติผลจิต ๕ สกทาคามิผล ๕ อนาคามิผลจิต ๕ อรหัตตผลจิต ๕ รวมเป็นผลจิต ๒๐ ดวง^{๗๑}

อนึ่ง ได้แสดงการจำแนกประเภทของจิตปรมัตถ์ในแผนภูมิที่ ๑ ท้ายภาคผนวก

สรุป จิตทั้งหมดที่กล่าวมานี้ เมื่อสรุปโดยประเภทใหญ่ ๆ มี ๔ ประเภท คือ

๑. กุศลจิต หมายถึง จิตฝ่ายดีงาม และให้ผลเป็นความสุข
๒. อกุศลจิต หมายถึง จิตฝ่ายไม่ดีไม่งาม และให้ผลเป็นความทุกข์
๓. วิบากจิต หมายถึง จิตที่เป็นผลของกุศลจิต และอกุศลจิต ที่ถึงความสุขของอมและหมดกำลังลง ไม่มีการชวนชววยให้เกิดบุญหรือบาปอีกแล้ว จึงมีหน้าที่เพียงผลิตผลให้ออกเท่านั้น
๔. กิริยาจิต หมายถึง จิตที่เกิดขึ้นเพียงเพื่อทำหน้าที่ของตนให้สำเร็จลงเท่านั้น ไม่เป็นปัจจัยให้ผลธรรมใด ๆ เกิดขึ้นแต่อย่างใด

เมื่อพิจารณาถึงสภาพอย่างละเอียดลึกซึ้งแล้ว ย่อมสามารถกำหนดรู้ สภาวะของจิตตามความเป็นจริงได้ว่า จิตนี้เป็นแต่เพียงสภาวะแห่งธรรมชาติชนิดหนึ่งซึ่งเป็นนามธรรม มีสภาพนุ่มไปหาอารมณ์อยู่เสมอ เกิดขึ้นเพราะมีเหตุปัจจัยประชุมพร้อมกัน และดับไปเพราะเหตุปัจจัยดับ และมีสภาพเกิดดับเป็นไปอย่างรวดเร็ว ดุจกระแสน้ำอันเชี่ยวกราก เมื่อพิจารณาเห็นอย่างนี้แล้ว จึงควรวางใจเป็นกลาง ด้วยการไม่แสดงอาการยินดีหรือยินร้ายกับสภาพของจิตนั้น ควรพิจารณาด้วยปัญญาอันลึกซึ้งว่า เป็นแต่เพียงสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ที่เกิดขึ้นและดับไป ตามเหตุปัจจัยของตนเท่านั้น ถ้าสามารถถอนความยึดติดในสภาพของจิตนั้นได้ ย่อมจะสามารถหลุดพ้นจากสังสารวัฏได้ในที่สุด

^{๗๑} พระมหาชินวัฒน์ จกกวโร (กุญรัมย์), พระอภิธรรม จิตโดยพิสดาร, หน้า ๖๗๔.

๒.๑.๓ นิยามและความหมายของวิถิจิต

วิถิจิต หมายถึง จิต (พร้อมด้วยเจตสิก) ที่เกิดขึ้นโดยลำดับติดต่อกันเป็นแถว^{๗๒} ที่ทำกิจ ๑๑ อย่าง ที่นอกจากปฏิสนธิกิจ, ภวังกิจ, จุตกิจ รับอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์ สัททารมณ์ เป็นต้น^{๗๓} และเป็นไปตามทวารทั้ง ๖ ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นทางจักขุทวาร โสตทวาร เป็นต้น^{๗๔} วิถิจิตเป็นจิตที่มีกำลังเกิดขึ้นรับอารมณ์ใหม่ อนึ่ง ปฏิสนธิจิต ภวังกิจ และจุตจิต ทั้ง ๓ อย่างนี้ เป็นสภาพที่เกิดขึ้นโดยมีอารมณ์เก่าที่รับจากชาติก่อน จึงเป็นสภาพจิตที่ไม่ได้ขึ้นสู่วิถีเพื่อรับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันภพนี้ จึงเรียกว่า วิถีวิมุตตจิต แปลว่า จิตที่พ้นวิถีซึ่งมีอารมณ์ ๓ อย่าง คือ กรรมอารมณ์ กรรมนิमितอารมณ์ คตินิมิตอารมณ์^{๗๕}

การที่จะศึกษาเรื่องจิตให้เข้าใจดี จำเป็นต้องศึกษาเรื่อง วิถิจิต อันได้แก่การทำงานของจิตให้เข้าใจ เพื่อใช้เป็นฐานความรู้ และเป็นฐานรองรับ เพื่อที่จะบุกเบิกความจริง ในเรื่องการเจริญวิปัสสนาภาวนา การศึกษาวิถิจิต เป็นการศึกษาแนวทางแห่งความเป็นไปของจิต คือ ความสืบต่อกันไปแห่งจิตทางทวารทั้งหลาย ชื่อว่า วิถี มี ๖ เพราะเป็นไปทางอายตนะ ๖ เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า วิถี ๖ อย่าง จิตที่พ้นวิถี ได้แก่ จิตที่เป็นไปพ้นทวาร ไม่อาศัยทวารเพราะเป็นไปโดยกิจ คือ ปฏิสนธิ ภวังกิจ และจุต มีวิสัยปวัตติ คือ ความเป็นไปแห่งอารมณ์ ๓ อย่าง มีกรรมเป็นต้น^{๗๖} ในการวิจัยผู้วิจัยกำหนดกรอบเนื้อหาเฉพาะวิถีที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา ดังนั้นจึงจะไม่กล่าวในรายละเอียดของจิตที่พ้นวิถี

การกำหนดตามประเภทแห่งวิญญาณ ๖ อย่าง^{๗๗} คือ จักขุวิญญาณ ๑ โสตวิญญาณ ๑ ฆานวิญญาณ ๑ ชิวหาวิญญาณ ๑ กายวิญญาณ ๑ มโนวิญญาณ ๑ ประเภทแห่งวิญญาณ ๖ อย่าง มีจักขุวิญญาณเป็นต้นนี้ เป็นการกำหนดไปตามความต่างกันแห่งที่อยู่อาศัย (วัตถุ) และอารมณ์ คือ อาศัยในจักขุแล้วรู้เฉพาะรูปารมณ์ ก็ชื่อว่า จักขุวิญญาณนี้ เป็นต้น ส่วนมโนวิญญาณ แม้จะไม่ได้

^{๗๒} ดูรายละเอียดใน อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๑๕-๓๑๖.

^{๗๓} พระอนรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๓๖๙.

^{๗๔} วรณสิทธิ ไวยทยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๕.

^{๗๕} ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๑.

^{๗๖} พระอนรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๔๖.

^{๗๗} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๘๓.

ชื่อตามที่อยู่อาศัยโดยตรงเหมือนอย่างวิญญาน ๕ ข้างต้น เพราะมโน คือ จิต (ภวังคจิต) ไม่ใช่วัตถุ ถึงกระนั้นชื่อนี้ก็ย่อมได้โดยอ้างอิงวัตถุ และอารมณ์เป็นเครื่องกำหนด คือ จิตเหล่าใดเป็นไปโดยอาศัยหยาบวัตถุแน่นอนก็ดี ไม่แน่นอนก็ดี ไม่อาศัยเลยก็ดี และรู้อารมณ์ ๖ จิตเหล่านี้ล้วนชื่อว่า "มโนวิญญาน"

ส่วนวิถี ๖ อย่าง คือ ความเป็นไปของจิตที่เป็นไปทางทวาร คือ จักขุทวารวิถี ๑ โสทวารวิถี ๑ ฆานทวารวิถี ๑ ชิวหาทวารวิถี ๑ กายทวารวิถี ๑ มโนทวารวิถี ๑ ดังนี้ก็ได้ หรือพึงประกอบไว้เกี่ยวกับวิญญานว่า จักขุวิญญานวิถี ๑ โสทวิญญานวิถี ๑ ฆานทวารวิถี ๑ ชิวหาวิญญานวิถี ๑ กายวิญญานวิถี ๑ มโนวิญญานวิถี ๑ ดังนี้ก็ได้ แนวทาง คือ ความเป็นไปสืบทอดกันไปแห่งจิตที่เป็นไปทางทวารทั้งหลาย^{๗๘} ชื่อว่า วิถี ก็เพราะประสงค์แสดงว่า กวีถีนั้นมี ๖ เพราะทวารอันเป็นช่องทางแห่งความเป็นไปของวิถีนั้นมี ๖ เพราะฉะนั้น ชื่อของวิถีนั้นจะพึงประกอบเข้าไว้ เกี่ยวกับทวารนั้นก็ได้ หรือจะพึงประกอบเข้าไว้กับวิญญาน ที่มีประจำเฉพาะทวารนั้น ๆ ก็ได้^{๗๙}

วิสัยปวัตตฉิกกะ คือ ความเป็นไปแห่งอารมณ์^{๘๐} มี ๖ อย่าง โดยจำแนกได้ดังนี้

การจำแนกตามวิถี ตามการดำเนินไปของอารมณ์ในปัญจทวารมี ๔ อย่าง^{๘๑} คือ

๑. อติมหันตารมณ์ เป็นอารมณ์ที่ปรากฏชัดทางใจมากที่สุด คือ อารมณ์ ๕ อย่าง ที่ล่วงขณะจิต ๑ ขณะแล้วมาปรากฏ

๒. มหันตารมณ์ เป็นอารมณ์ที่ปรากฏชัดทางใจมาก คือ อารมณ์ ๕ อย่าง ที่ล่วงขณะจิต ๒ หรือ ๓ ขณะแล้วมาปรากฏ

๓. ปรีตตารมณ์ เป็นอารมณ์ที่ปรากฏชัดทางใจน้อย คือ อารมณ์ ๕ อย่าง ที่ล่วงขณะจิต ๔, ๕, ๖, ๗, หรือ ๘ ขณะแล้วมาปรากฏ

๔. อติปรีตตารมณ์ เป็นอารมณ์ที่ปรากฏชัดทางใจน้อยที่สุด คือ อารมณ์ ๕ อย่าง ที่ล่วงขณะจิต ๑๐, ๑๑, ๑๒ หรือ ๑๕ ขณะแล้วมาปรากฏ

^{๗๘} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๓๑๖.

^{๗๙} พระอนรุทธาจารย์, **อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๓๖๘-๓๗๐.

^{๘๐} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๒๔๑.

^{๘๑} พระอนรุทธาจารย์, **อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๕๐.

การจำแนกตามวิธี ตามการดำเนินไปของอารมณ์ในมโนทวาร มี ๒ อย่าง^{๘๒} คือ

๕. วิภูตารมณ์ คือ อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางใจ มีขณะจิต ๑๒ ขณะ โดยมีตทาลัมพนจิต อยู่ท้าย
๖. อวิภูตารมณ์ คือ อารมณ์ที่ปรากฏไม่ชัดทางใจ มีขณะจิต ๑๐ ขณะ โดยไม่มี ตทาลัมพนจิต

ความเป็นไปของวิธีจิต ประกอบด้วยขณะจิต ๓ ขณะ^{๘๓} โดยจำแนกเป็น

๑. อุปาทะขณะ คือ การเกิด หมายความว่า การได้รับสภาวะเริ่มแรก
๒. ฐิตีขณะ คือ ความดำรงอยู่ หมายความว่า การไม่ถอยกลับแห่งสภาวะตามที่ได้รับแล้ว
๓. ภังคะขณะ คือ ความดับ หมายความว่า การเสื่อมหายไปของสภาวะนั้น

สรุป วิสยัปวัตติ มาจากศัพท์ ๒ คำ คือ วิสยัป มีความหมายว่าอารมณ์ และปวัตติ หมายถึง ความเป็นไป ดังนั้น วิสยัปวัตติจึงหมายถึง ความเป็นไปของอารมณ์ หรือความแนบแน่นของอารมณ์ จำแนกได้เป็น ๒ อย่าง คือ

๑. วิสยัปวัตติในปฏิสนธิกาล คือ ความเป็นไปของอารมณ์ ที่ปรากฏแก่จิต และเจตสิกในปฏิสนธิกาลนั้น มีอารมณ์ ๓ อย่าง คือ กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ และคตินิมิตอารมณ์ เป็นอารมณ์ที่ได้มาจากภพชาติก่อน จึงจัดเป็นจิตที่พ้นทวาร (ทวารวิมุตตจิต)
๒. วิสยัปวัตติในปวัตติกาล คือ ความเป็นไปของอารมณ์ที่ปรากฏแก่จิต และเจตสิกในปวัตติกาล มีอารมณ์ ที่เป็นไปกับวิธีจิตทางปัญจทวารมี ๔ ได้แก่ อติมหันตารมณ์ ๑ มหันทารมณ์ ๑ ปริตรตารมณ์ ๑ และ อติปริตรตารมณ์ ๑ อารมณ์ที่เป็นไปทางมโนทวาร มี ๒ ได้แก่ วิภูตารมณ์ ๑ และอวิภูตารมณ์ ๑

๒.๒. กิจสังคหะ

กิจสังคหะ คือ การประมวลวิธีจิตด้วยการจำแนกกิจ มีภวังคจิตเป็นต้น และกำหนดจิตที่มีกิจเหล่านั้น^{๘๔} (ยกเว้นกิจนอกทวาร อันมี จูติ ปฏิสนธิ และภวังค์)

^{๘๒} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, หน้า ๕๑.

^{๘๓} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๖๖.

^{๘๔} ดูรายละเอียดใน พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, หน้า ๓๓๔-๓๖๔.

๒.๒.๑ ภาวักจิต คือ จิตที่เป็นพื้นอยู่ระหว่างปฏิสนธิจิต^{๘๕} กับจุติจิต^{๘๖} กล่าวคือ ความเป็นไปโดยความเป็นส่วนประกอบ ที่เป็นปัจจัยในการทำให้กระแสจิต ในอุปattiภพที่เกิดขึ้น เหมือนอย่างนั้น เป็นไปได้ไม่ขาดสาย จนกระทั่งกรรมหมดสิ้นไป ความจริงเมื่อความเป็นไปแห่ง ภาวักจิต มีอยู่เหมือนอย่างนั้น ความต่อเนื่องของอายุ และไออุ่นย่อมมีแน่นอน ธรรม ๓ อย่างนี้ จึงรักษากายนี้ไม่ให้ดับสูญ เมื่อมีอารมณ์มากระทบที่ประสาทรูป ๕ โดยการตั้งลงสู่ตำแหน่ง ที่เหมาะสม ต่อความเป็นปัจจัยแก่วิถีวิญญาณทั้งหลายแล้ว ภาวักที่เป็นไปสืบต่อกันอยู่ เมื่อจะ ขาดสายไปด้วยอำนาจการกระทบกันแห่งอารมณ์กับประสาท ก็ยังไม่อาจขาดสายได้ทันที ย่อมเกิดขึ้นเป็นไปต่อไปอีก ๒ ขณะ แล้วจึงจะขาดสายไปดุจบุรุษผู้วิ่งไปโดยเร็ว แม้ใครจะหยุดวิ่ง ก็ย่อมไม่อาจจะหยุดได้ฉับพลันทันที ย่อมมีอันต้องก้าวเท้าล้ำเข้าไป ๒-๓ ก้าวก่อน แล้วจึงจะหยุดได้ ฉะนั้น^{๘๗}

ในภาวักจิต ๒ ขณะนั้น จิตขณะแรกที่เกิดขึ้นโดยอาการสั่นไหวพร้อมเป็นปัจจัยแก่วิถีจิต ด้วยอำนาจการกระทบกันแห่งอารมณ์กับประสาทดังกล่าวแล้ว เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า ภาวักขณะ แปลว่า "ภาวักไหว" จิตขณะที่ ๒ แม้มีอาการสั่นไหวเพราะเหตุตามประการดังกล่าวนั้น แต่เพราะ พอเกิดขึ้นแล้วถึงความดับไป ก็เป็นเหตุให้จิตต่อจากนั้นเป็นวิถีจิตพ้นความเป็นภาวัก ภาวักไหว ขณะที่ ๒ นั้น จึงเป็นดุจเข้าไปตัดความสืบทอดของภาวักจิต ท่านจึงเรียกให้แปลกไปว่า ภาวักปัจเฉทะ แปลว่า "ภาวักที่เข้าไปตัดความสืบทอดของภาวัก"^{๘๘} ในความเป็นจริง เมื่อมีอารมณ์มากระทบที่ ประสาท การที่วิญญาณอันอาศัยอยู่ที่ประสาทนั้น จะเกิดการสั่นไหวด้วยอำนาจการกระทบกันนั้น แต่ว่าภาวักหาได้อาศัยอยู่ที่ประสาทนั้นไม่ ภาวักอาศัยอยู่ที่ทหยัตถุต่างหาก

อุปมาเหมือน การชักใยของแมงมุมเพื่อดักสัตว์ หรือแมลงเล็ก ๆ เพื่อดำรงคงอยู่ของชีวิต โดยไม่ต้องไปหากินที่ไหนให้เหนื่อยยาก เส้นใยที่ซึ่งโยงเอาไว้เป็นหลักนั้นมีอยู่ ๕ เส้นด้วยกัน แล้วจึงชิงเส้นใยลงเป็นวงรอบ ๆ เส้นทั้ง ๕ นั้นอีกครั้งหนึ่ง เสร็จแล้วมันก็จะเฝ้าคอยระวังอยู่ ตรงจุดศูนย์กลางของเส้นใยนั้น คอยว่เมื่อใดเหยื่อของมันจะมาติดที่ใยนั้น แมงมุมจะรู้ว่า มี แมลงแม้วเล็กหรือตัวน้อยเท่าใดมาติดข่าย เพราะว่ามีภาระกระเทือนหรือการสั่นถึงตัวมัน

^{๘๕} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๑/-/๖๖.

^{๘๖} อภ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๔๙/๙.

^{๘๗} พระอนุรุธอาจารย์, **อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๓๓๔-๓๓๕.

^{๘๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร**, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๐๑.

อย่างชัดเจน ปัญหาที่คือมันจะรู้ได้อย่างไรว่ากระเทือนมาทางด้านไหนจะได้ไปจับแมลงได้ถูกทิศแน่นอนที่เดียวการสั่นที่แมลง เล็ก ๆ มากระทบย่อมประกาศตัวเองว่ามากระทบจากเส้นใยที่ ๑ ที่ ๒ หรือที่ ๕ ดังนั้นจึงออกไปจับเหยื่อโดยไม่ผิดพลาด วิธีจิตที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ทางปัญจทวารก็เหมือนกัน เมื่อคลื่นแสงมากระทบกับประสาทตา ก็เหมือนแมลงมาตบไย ซึ่งก็ได้แก่ อตติตถวิญญู การสั่นของใยแมงมุมก็เหมือนกับภวังคจลนะ การจะขยับตัวของแมลงออกจากที่ก็เหมือนกับภวังคุปัจเฉทะ หลังจากนั้นแล้วแมงมุมก็จะก้าวเดินออกจากที่เหมือนจิตเกิดต่อนี้จะขึ้นวิธีรับอารมณ์ใหม่^{๘๙}

๒.๒.๒ ปัญจทวาราวชชนะจิต เป็นจิตที่ขึ้นรับอารมณ์ใหม่เกิดขึ้นตัดกระแสภวังค์ เพราะเหตุที่เมื่อจิตดวงนี้เกิดขึ้นแล้ว กระแสภวังค์ คือ ความสับสนออกไปแห่งภวังค์ก็หยุดเป็นไป จึงเป็นเหมือนตัดกระแสภวังค์เหล่านั้น ทั้งนี้ปัญจทวาราวชชนะจิตที่เกิดขึ้นนั้น ย่อมเป็นไปด้วยกิจของตน เพื่อประโยชน์แก่การรับไว้ ซึ่งรูปารมณีนั่นแห่งจิตดวงถัดไป (สัมปยุตตจิต) อุปมาเหมือนนายประตูที่คอยเปิดประตู ให้ผู้ที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับเจ้านายของตนเข้าไป แต่ประตูนั้นมีหลายบาน จึงต้องรู้ว่าใครหรือผู้ใดมาหาเจ้านาย ควรจะเปิดประตูบานไหนจึงจะเหมาะสม^{๙๐}

๒.๒.๓ สัมปยุตตจิต อุปมาเหมือนคนกลางที่ทำหน้าที่รับช่วงและส่งต่ออารมณ์ อุปมาเหมือนคนกลางที่รับช่วง คือ รับมาแล้วก็ส่ง เหมือนกับการขนอิฐขึ้นจากเรือ สัมปยุตตจิต เหมือนกับคนที่ยืนบนริมฝั่งข้างเรือบรรทุกอิฐ ทำหน้าที่รับอิฐที่คนในเรือโยนมาให้ เมื่อรับได้แล้ว ก็โยนส่งไปให้แก่คนต่อไปอีกทีหนึ่ง จึงถือว่าเป็นคนกลางรับมาแล้วส่งต่อมิได้มีหน้าที่กระทำการอื่น นอกจากนี่จิตนี้เป็นวิบากเป็นจิตที่สืบทอดมา จะเป็นกุศลหรืออกุศลก็ได้แล้วแต่อารมณ์ที่มากระทบนั้น แต่มิได้ชื่อว่าทำบาปหรือทำบุญประการใด เป็นเพียงตัวรับช่วงอารมณ์ ด้วยหวังว่าการรับรู้อารมณ์ จะได้สมบูรณ์ หรืออีกนัยหนึ่งเป็นจิตที่ช่วยให้การเห็น การได้ยินเป็นต้น ได้สำเร็จลง^{๙๑}

๒.๒.๔ สันตึณณจิต ทำหน้าที่ในการพิจารณาไต่สวนอารมณ์^{๙๒} ซึ่งพิจารณารูปารมณหรือไต่สวนรูปารมณที่สัมปยุตตจิตรับไว้แล้ว เพื่อประโยชน์แก่การตัดสินใจแห่งจิตดวงถัดไป อุปมาเหมือนกับตำรวจ หรืออัยการ ที่ได้เสนอเรื่องราวของผู้ต้องหาให้ศาลได้พิจารณา โดยบรรยายฟ้องนั้นถึงเรื่องการกระทำของจำเลย ที่ได้กระทำความผิด ตลอดจนเรื่องราวในอดีตของจำเลย ที่ได้ผ่านมาแล้ว

^{๘๙} บุญมี เมธากุล, ความฝัน, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยามประเทศ, ๒๕๓๙), หน้า ๑๐๐-๑๐๑.

^{๙๐} พระอนุนุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๙๙.

^{๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๑.

^{๙๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปปาท เหตุผลแห่งวิญญูสงสาร, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๐๒.

๒.๒.๕ โวฏฐัพพนจิต ทำหน้าที่ในการตัดสินอารมณ์ คือ เป็นไปจุดตัดสินอารมณ์ ที่สันติระณะได้พิจารณาแล้วนั้น อุปมาเหมือนเป็นผู้พิพากษาศาลตัดสินคดี ตามตัวบทกฎหมาย ด้วยเหตุนี้เมื่อผู้พิพากษาศาลตัดสินคดีแล้ว ก็เป็นอันเด็ดขาด เมื่อโวฏฐัพพนจิตเกิดขึ้นแล้ว ก็จะตัดสินเรื่องราวที่เห็น หรือลึมรสนั้นเสร็จสิ้นลงไป ด้วยเหตุที่เปรียบเหมือนผู้พิพากษา ที่ไม่ได้เกี่ยวข้องกับ การจัดแจงคู่กรณี และไม่ได้สืบสวนมาก่อน เมื่อได้พิจารณาคดีเห็นสมควรให้ผู้ใดชนะหรือแพ้ หรือยกฟ้อง แล้วก็หมดหน้าที่ ตลอดถึงไม่ได้มีหน้าที่ในการลงโทษอะไรแก่ใคร เพราะจะมีเจ้าหน้าที่ ที่เป็นมือของผู้พิพากษาทำหน้าที่ต่อไป โวฏฐัพพนจิตจึงเป็นกิจริยา ไม่ได้เป็นวิบากเหมือนจิตดวงอื่น^{๙๓}

๒.๒.๖ ชวนะจิต ทำหน้าที่เสพอารมณ์ คือ ความเป็นไปแห่งจิตที่เหมือนบุรุษผู้เล่นไปหลายครั้งหรือครั้งเดียว ด้วยการทำให้สำเร็จหน้าที่นั้น ๆ ในอารมณ์ ข้อความนั้นไม่งาม เพราะการถอยกลับเพียงครั้งเดียวแห่งจิตที่เล่นไปแล้วย่อมไม่มี แม้ชวนะจิตในมรรควิถิ และอภิญญาวิถิ ก็เป็นไปในกระแสจิต ที่เล่นไปด้วยความเร็วอย่างหนึ่ง ตั้งแต่จิตปริกรรมที่มีอาวัชชนะเหมือนกัน^{๙๔}

๒.๒.๗ ตทาลัมพนจิต ทำหน้าที่ยึดหน่วงอารมณ์ต่อจากชวนะ ตทาลัมพนจิตจะเกิดขึ้นเมื่อชวนะจิตมีกำลังแรงโดยเฉพาะอติมหันตารมณ์ แต่ถ้าหากอารมณ์นั้นมีอารมณ์อ่อน เช่น มิได้มีความยินดีหรือตื่นเต้นมากสักเท่าใดแล้ว ตทาลัมพนจิตก็จะไม่เกิดเพราะไม่มีความจำเป็นต้องเกิด ในขณะนี้ก็จะมิอาจจิตเข้ามาแทน^{๙๕} ในเบื้องต้นพอสรุปได้ว่า ตทาลัมพนะย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่เป็นอติมหันตารมณ์เท่านั้น ย่อมติดตามชวนะที่เป็นกามชวนะเท่านั้น และย่อมเกิดแก่สัตว์ในกามภูมิเท่านั้น ก็ความพิสดารเกี่ยวกับตทาลัมพนนิยมนี จักได้กล่าวต่อไปภายหลัง ต่อจากนั้นไปก็มีการตกภวังค์ คือ เมื่อตทาลัมพนะขณะที่ ๒ สิ้นสุดลง^{๙๖} ก็มีการตกภวังค์ คือ มีจิตเป็นไปจุดตกจากความเป็นวิถิจิต สู่วิถีความเป็นภวังค์อันนับว่าเป็น วิถีวิมุตตจิต (จิตพ้นวิถิ)

^{๙๓} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๔๙.

^{๙๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปปาต เหตุผลแห่งวิภูสสงสาร, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๐๒.

^{๙๕} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๓๓๖-๓๓๗.

^{๙๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปปาต เหตุผลแห่งวิภูสสงสาร, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๐๒-๑๐๓.

เพื่อให้เข้าใจเกี่ยวกับความเป็นไปแห่งวิจิตรได้โดยง่าย พระอรรถาจารย์ก็ได้นำเรื่องอุปมาทั้งหลาย มาสาธกในปกรณ์อรรถกถาทั้งหลาย ในที่นี้ขอยกมาแสดงสักเรื่องหนึ่ง ความว่า

บุรุษคนหนึ่งนอนคลุ่มตัวตลอดทั้งศีรษะ อยู่ที่โคนต้นมะม่วงอันผลิผลแล้วต้นหนึ่ง ตื่นขึ้นด้วยเสียงมะม่วงผลหนึ่ง ซึ่งตกลงในที่ใกล้ จึงเลิกผ้าออกจากศีรษะ ลืมตาดู หยิบมะม่วงผลนั้นขึ้นบิแล้วดมดู พอรู้ว่ามันสุกแล้วก็บริโภค กลืนกินมะม่วงที่อยู่ในปากเข้าไปพร้อมทั้งเสมหะ แล้วก็นอนหลับอยู่ ณ ที่นั้นต่อไปอีก^{๙๗}

อธิบายได้ความว่าในกาลทั้ง ๔ มีกาลที่นอนหลับอยู่เป็นต้นนั้น กาลแห่งภวังค์เหมือนกาลที่บุรุษนอนหลับ กาลที่อารมณ์กับประสาทกระทบกัน เหมือนกาลที่มะม่วงตก กาลที่ปัญจทวาราวชชนะ นึกถึงอารมณ์เหมือนกาลที่บุรุษตื่นขึ้น ด้วยเสียงของมะม่วงตกนั้น กาลที่จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเห็นรูปารมณ์ เหมือนกาลที่บุรุษลืมตาขึ้นดู กาลที่สัมผัสภูิจฉนระรับเอาอารมณ์ เหมือนกาลที่บุรุษหยิบผลมะม่วงขึ้น กาลที่สันตริณะพิจารณาอารมณ์ เหมือนกาลที่บุรุษบิผลมะม่วง กาลที่โงฐัพพะตัดสินอารมณ์ เหมือนกาลที่บุรุษดมผลมะม่วงตัดสินว่ามันสุก กาลที่ชวันะเล่นไปเหมือนการที่บุรุษบริโภค (กัด, เคี้ยว) ผลมะม่วงนั้น กาลแห่งตทาลัมพะ เหมือนกาลที่บุรุษกลืนกินผลมะม่วงที่อยู่ในปากเข้าไปพร้อมทั้งเสมหะ กาลแห่งภวังค์ เหมือนกาลที่บุรุษผู้นอนหลับต่อไปอีก อุปมาที่ยกมาแสดงให้รู้ถึงความที่ธรรมทั้งหลาย หากการปะปนกันด้วยกิจมิได้ อย่างนี้คือ: กิจของอารมณ์ก็สักว่ากระทบกับประสาทเท่านั้น กิจของปัญจทวาราวชชนะก็สักว่าคำนึงถึงอารมณ์เท่านั้น กิจของจักขุวิญญาณก็สักว่าเห็นเท่านั้น กิจของสัมผัสภูิจฉนระก็สักว่ารับอารมณ์เท่านั้น กิจของสันตริณะก็สักว่าพิจารณาอารมณ์เท่านั้น กิจของโงฐัพพะก็สักว่าตัดสินอารมณ์เท่านั้น กิจของชวันะก็สักว่าเล่นไปโดยอาการที่เสวยรสของอารมณ์เท่านั้น กิจของตทาลัมพะก็สักว่าหน่วงเอาอารมณ์ที่ชวันะเสวยแล้วเท่านั้น ดังนี้

วิจิตรมีความแตกต่างจากภวังคจิต แต่ภวังคจิตมีความคล้ายคลึงกับปฏิสนธิจิต โดยมีอารมณ์เดียวกันและมีองค์ธรรมเหมือนกัน^{๙๘} ภวังคจิตจะเกิดขึ้นต่อจากปฏิสนธิจิตซึ่งมีกรรมเป็นมูลเหตุ และรับอารมณ์หนึ่งใน ๓ อารมณ์ คือ กรรม กรรมนิमित หรือคตินิमितจากภพก่อน ภวังคจิตนั้นไม่รับรู้อารมณ์ในภพปัจจุบัน แต่มีลักษณะคล้ายคลึงกับจิตใต้สำนึกที่เกิดขึ้นในขณะหลับ

^{๙๗} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจสุมุปาบท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร, แปลโดยพระคันธสาราภิวงศ์, หน้า ๑๐๔.

^{๙๘} ดุราละเยียดโน ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, หน้า ๑๗-๒๑.

แต่ในขณะที่เรา เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระแทกสัมผัส และคิดนึกเรื่องราวต่าง ๆ จะมีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในกระแสจิต ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้เรียกว่า วิถิจิต^{๙๙} หนึ่ง ในวิถิจิตหนึ่ง มีวิถิจิต ๑๔ ขณะ เริ่มจากอวิชชาจิต ไปจนถึงตทาลัมพนจิตดวงที่ ๒ ที่เกิดขึ้นเพื่อรับรู้อารมณ์ ในปัจจุบันขณะ วิถิจิตต่างจากภวังคจิต ตรงที่วิถิจิตเป็นจิตกระทำกรรม หรือเป็นจิตที่ตื่นตัว ส่วนภวังคจิตเป็นจิตได้สำนึกคล้ายจิตในขณะหลับสนิท หลังจาก ตทาลัมพนจิต ๒ ดวงดับลงแล้ว เป็นอันจบวิถิจิต ๑ วิถี แล้วจิตก็ตกภวังค์ไป คือ เกิดภวังคจิตขึ้นใหม่ หนึ่งในการวิจัยครั้งนี้มีความสนใจเฉพาะวิถีที่มีความเปลี่ยนแปลงในกระแสจิตระหว่างการเจริญวิปัสสนาภาวนาเท่านั้น

แสดงสัญลักษณ์วิถิจิตทางปัญจทวารและมโนทวาร^{๑๐๐}

ตัวย่อ	วิถิจิต	ความหมาย
ภ.	ภวังคจิต	ที่รักษามภ เป็นจิตที่มีได้มีความสำนึกรู้สึกตัวและเป็นจิตที่จับแต่อารมณ์เดิมที่ได้มาเก่า
ตี.	อดีตภวังค์	ภวังคจิตที่ได้รับกระทบกับอารมณ์ภายนอก
น.	ภวังคจลน	การที่ภวังคจิตไหวสะเทือนอันเกิดจากการกระทบต่อมา
ท.	ภวังคปุঞ্জเฑาะ	เป็นจิตดวงสุดท้ายที่เป็นภวังค์ (ใช้คำว่าตัดภวังค์) จิตจะขึ้นรับวิถีอารมณ์ใหม่
ป.	ปัญจทวาราวชชนะ	การพิจารณาอารมณ์ที่มากระทบทางทวารทั้ง ๕
วิ.	ปัญจวิญญาณ	รู้อารมณ์ที่มากระทบทางทวารทั้ง ๕
สั.	สัมปฏิจฉณะ	เป็นจิตที่มารับและส่งต่ออารมณ์
ณ.	สันตிரณะ	เป็นวิปากจิตที่พิจารณาอารมณ์
จุ.	โวกุฐัพพะ	จิตที่มีหน้าที่ในการตัดสินอารมณ์
ช.	ชวณะ	จิตที่เสพอารมณ์จากการที่ได้ตัดสินแล้ว
ต.	ตทาลัมพะ	จิตที่รับอารมณ์ต่อจากชวณะ เพื่อลดอารมณ์ที่แรงให้อ่อนลง
ม.	มโนทวาราวชชนะ	รู้อารมณ์ที่มากระทบทางมโนทวาร เป็นอารมณ์ที่ละเอียด ประณีต ทำหน้าที่ทั้งรับ พิจารณา และตัดสินอารมณ์

^{๙๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสสงสาร, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๐๒.

^{๑๐๐} ดูรายละเอียดใน พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๓๓๐-๓๓๙.

สรุป กิจสังคหะ คือ การจำแนกหน้าที่ของจิตตามลำดับก่อนหลัง เมื่อมีอารมณ์หรือสภาวะธรรมภายนอกมากระทบ หากนำหน้าที่มาร้อยเรียงตามลำดับก่อนหลังก็จะได้ วิถีจิตตัวอย่างเช่น วิถีจิตในกามวิถีที่รับอารมณ์อดีตหันทารมณ์ทางปัญจทวาร เป็นเหตุให้วิถีจิตเกิดมากที่สุด ๗ อย่าง เมื่อกล่าวโดยจิตตูปาทะ คือ ขณะจิตที่ขึ้นวิถีจะตั้งอยู่ได้ในอารมณ์นี้ มีถึง ๑๑ ขณะจิต ดังนี้ อดีตภวังค์ ภวังคจลน ภวังค์คูปจเฉทะ ปัญจทวาราวชชนะ ปัญจวิญญาณ สัมปฏิจฉนะ สันตริณะ โภกฐัพพะ ชวนะ และตทาลัมพะ ตามลำดับ

ประเภทของวิถีจิต สามารถจำแนกได้ดังนี้ (ดูรายละเอียดในแผนภูมิที่ ๒. ท้ายภาคผนวก)

ก.) กามวิถี

๑ วิถีจิตทางปัญจทวาร

๒ วิถีจิตทางมโนทวาร

ข.) อัปปนาวิถี

๑ โลเกียอัปปนาวิถี

๒ โลกุตระอัปปนาวิถี

๒.๓ กามวิถี

กามวิถี หมายถึง วิถีจิตที่ปรากฏขึ้นรับอารมณ์ทั้ง ๖ ที่เป็นนามธรรม คือ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับกามจิต (กามวจรจิต ๕๔ ดวง)^{๑๐๑} อีกนัยหนึ่ง “กามะ” คือ ภพเป็นที่รื่นรมย์ของเหล่าสัตว์ด้วยความเพลิดเพลินในกามคุณ เพราะยังข่มกามราคะไม่ได้ มิได้รื่นรมย์ด้วยความเพลิดเพลินในฌานเหมือนเหล่าสัตว์ในภูมิชั้นสูง หมายถึง กามภูมิ ๑๑^{๑๐๒}

๒.๓.๑ วิถีจิตทางปัญจทวาร คือ กามวิถีจิตที่ปรากฏขึ้นรับปัญจอารมณ์ทางปัญจทวาร^{๑๐๓}

วิสัยปวัตติ ๔ และวาระ ๔

วิสัยปวัตติ คือ ความเป็นไปแห่งอารมณ์ที่เป็นอารมณ์ของวิถีจิต^{๑๐๔} หรือวิถีจิตที่เกิดขึ้นโดยมีวิสัยปวัตติเป็นอารมณ์นั้น ถ้าไปสิ้นสุดที่ตทาลัมพนจิตเรียกว่า ตทาลัมพนวาระ ถ้าไปสิ้นสุดที่ชวนจิต เรียกว่า ชวนวาระ ถ้าไปสิ้นสุดที่โภกฐัพพนจิต เรียกว่า โภกฐัพพนวาระ แต่ถ้าปัญจอารมณ์ที่ผ่านอดีตภวังค์ไปตั้งแต่ ๑๐ ขณะถึง ๑๕ หรือ ๑๖ ขณะ ที่ใกล้จะดับลงแล้ว

^{๑๐๑} ดูรายละเอียดใน พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, หน้า ๓๗๑-๔๐๒.

^{๑๐๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๓.

^{๑๐๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๘.

^{๑๐๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๑.

จึงปรากฏแก้ปัญหาสภาพ แล้วทำให้วงค์หัว้นไหวเกิดขึ้น ๒ ขณะ หรือ ๑ ขณะเท่านั้น ก็เรียกว่า โหมหาระ ดังนั้น วิสยัปวัตติ ๔ และวาระ ๔ ในปัญจทวาร จึงมีความสัมพันธ์กันดังนี้

อดีตมหันตารมณ	ตทาลัมพนวาระ
มหันตารมณ	ชนวาระ
ปริตตารมณ	โฏฐัพพนวาระ
อติปริตตารมณ	โมฆวาระ ^{๑๐๕}

	ตี---น---ท---ป---ปัญ-สั-ณ-วุ-ช-ช-ช-ช-ช-ช-ช-ช-ช-ภ
นัยที่ ๑	๒---๓---๔---๕---๖---๗---๘---๙---๑๐---๑๑---๑๒---๑๓---๑๔---๑๕---๑๖---๑๗
นัยที่ ๒	๓---๔---๕---๖---๗---๘---๙---๑๐---๑๑---๑๒---๑๓---๑๔---๑๕---๑๖---๑๗

๓.ปริตตารมณ คือ ปัญจารมณที่มีกำลังอ่อนกว่ามหันตารมณ มีวิถิจิตเกิดได้เพียง ๕ วิถีเท่านั้น มีจิตตูปบาท ๗ ขณะ และจิตเกิดในวิถีนี้นี้ได้ ๑๗ ดวง คือ อเหตุกจิต ๑๗ (เว้นหสิตูปาทจิต) และสิ้นสุดวิถิลงที่โวกุณฐัพพะไม่ทันเข้าถึงขณะ คือ ไม่เห็นหรือได้ยินอะไรได้ชัดเจน เหมือนผู้ที่อยู่ในสภาพที่มีดอันขมุกขมัว หรืออยู่ไกลจากอารมณ์นั้นมาก ก็ย่อมจะเห็น หรือได้ยินอารมณ์นั้นไม่ชัดเจน จึงไม่สามารถทำให้เกิดความรู้สึกละเอียดในอารมณ์นั้น ๆ แต่ประการใดได้ ทั้งนี้เพราะจิตไม่เข้าถึงขณะ คือ ไม่อาจเสพอารมณ์นั้นโดยความเป็นกุศล หรืออกุศลได้ แม้โวกุณฐัพพะเองก็พยายามเกิดอยู่หลายขณะ แต่ไม่อาจตัดสินอารมณ์ที่ไม่ชัดเจนนั้นได้ ปริตตารมณวิถิจึงสิ้นสุดที่โวกุณฐัพพะ^{๑๐๙}

	ตี---น---ท---ป---ปัญ-สั-ณ-วุ-วุ-วุ-วุ-ภ-ภ-ภ-ภ
นัยที่ ๑	๔---๕---๖---๗---๘---๙---๑๐---๑๑---๑๒---๑๓---๑๔---๑๕---๑๖---๑๗
นัยที่ ๒	๕---๖---๗---๘---๙---๑๐---๑๑---๑๒---๑๓---๑๔---๑๕---๑๖---๑๗
นัยที่ ๓	๖---๗---๘---๙---๑๐---๑๑---๑๒---๑๓---๑๔---๑๕---๑๖---๑๗
นัยที่ ๔	๗---๘---๙---๑๐---๑๑---๑๒---๑๓---๑๔---๑๕---๑๖---๑๗
นัยที่ ๕	๘---๙---๑๐---๑๑---๑๒---๑๓---๑๔---๑๕---๑๖---๑๗
นัยที่ ๖	๙---๑๐---๑๑---๑๒---๑๓---๑๔---๑๕---๑๖---๑๗

วิถิจิตนี้สำคัญมากในการเจริญวิปัสสนาภาวนา สำหรับผู้ปฏิบัติธรรมที่เจริญสติกำหนดรู้อารมณ์ปัจจุบันอยู่นั้น ไม่ควรแสวงหาหรือใส่ใจกับอารมณ์ที่ก่อให้เกิดกิเลส เมื่อการกระทบอารมณ์ซึ่งข้าอาวัชชนจิตอ่อน และจักขุวิญญาณไม่แจ่มใส การรับรู้อารมณ์ไม่ชัดเจน การไต่สวนอารมณ์ไม่มีประสิทธิภาพ และการตัดสินอารมณ์ไม่แน่นอน ดังนั้น จิตจึงตกวงค์ไปหลังจากที่อารมณ์ปรากฏขึ้นเพียง ๒ หรือ ๓ ขณะจิต อารมณ์ที่เกิดขึ้นนั้นไม่ชัดเจนเพียงพอที่จะทำให้เกิดกิเลสขึ้นในใจ และผู้ปฏิบัติธรรมได้รับรู้ถึงความเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาของสภาวะธรรมนั้น ๆ ในวิถิจิตเช่นนี้ จิตเพียงสักแต่รับรู้ว่ามี การเห็นเท่านั้น โดยไม่มีกิเลสเข้ามาปรุงแต่ง^{๑๑๐}

^{๑๐๙} พระอนุรุธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภวังค์, หน้า ๓๖๙.

^{๑๑๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปปาท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร, แปลโดย พระคันธสาราภวังค์, หน้า ๑๐๕.

๔. อติปริตตารมณ เป็นปัญจารมณที่มีกำลังอ่อนที่สุด^{๑๑๑} แม้กระทบกับภวังคจิตหลาย ๆ ครั้ง ภวังคจิตเป็นแต่เพียงไหวตัวเล็กน้อยเป็นภวังคจลนะ ๒ ขณะ ยังไม่ทันเห็นหรือไม่ทันได้ยินอารมณ์นั้นก็ดับไปเสีย ยังไม่ทันรู้ว่าเป็นอะไร ภวังคจิตก็ทำภวังคกิจอย่างเดิมต่อไปอีก จิตตูปาทะจึงเป็นภวังคจิตทั้งหมด ไม่มีวิถีจิตเกิดขึ้นเลย แต่ก็อนุโลมเรียกว่าเป็นวิถีเพราะมีอารมณ์ใหม่มากกระทบกับจิต แต่อารมณ์ใหม่นั้นมีอารมณ์อ่อนมากไม่มีกำลังอำนาจพอให้จิตขึ้นวิถีรับรู้อารมณ์ใหม่ได้เลย อติปริตตารมณวิธีนี้จึงมีชื่อเรียกว่า โมฆวาระ^{๑๑๒} เพราะเหตุที่อารมณ์นี้ไม่มีวิถีจิตเกิดขึ้นได้เลยทั้ง ๖ นัย

ตี-----น-----ท-----ภ-----ภ-----ภ-----ภ-----ภ

นัยที่ ๑	๑๐---๑๑---๑๒---๑๓---๑๔---๑๕---๑๖---๑๗
นัยที่ ๒	๑๑---๑๒---๑๓---๑๔---๑๕---๑๖---๑๗
นัยที่ ๓	๑๒---๑๓---๑๔---๑๕---๑๖---๑๗
นัยที่ ๔	๑๓---๑๔---๑๕---๑๖---๑๗
นัยที่ ๕	๑๔---๑๕---๑๖---๑๗
นัยที่ ๖	๑๕---๑๖---๑๗

คาถาประมวลวิถีจิตทางปัญจทวาร

~~๐๒๒๖๘๐๐๖๖๖~~   ~~๐๒๒๖๕๘๐๐๖๖๖๐~~
~~๐๒๒๖๕๘๐๐๖๖๖๖~~   ~~๐๒๒๖๕๘๐๐๖๖๖๖~~

“ทางปัญจทวารมีวิถีจิต ๗ เท่านั้น มีจิตตูปบาท ๑๔ ดวง
 โดยพิสดารมีจิตตูปบาท ๕๔ ดวง ตามสมควร”^{๑๑๓}

คาถาประมวลวิถีจิตทางปัญจทวาร ทำให้สามารถแสดงการนับจำนวนวิถีจิตในปัญจทวารได้ดังนี้

๑. ว่าโดยวิถีจิต มีเพียง ๗ เท่านั้น คือ ๑ ปัญจทวาราวชชนะ ๒ ทวิปัญจทวาราวชจิต ทวารใดทวารหนึ่ง ๓ สัมปฏิจชนะจิต ๔ สันตริณจิต ๕ โวภูตัพพนจิต ๖ ชวนจิต ๗ ตทาลัมพนจิต

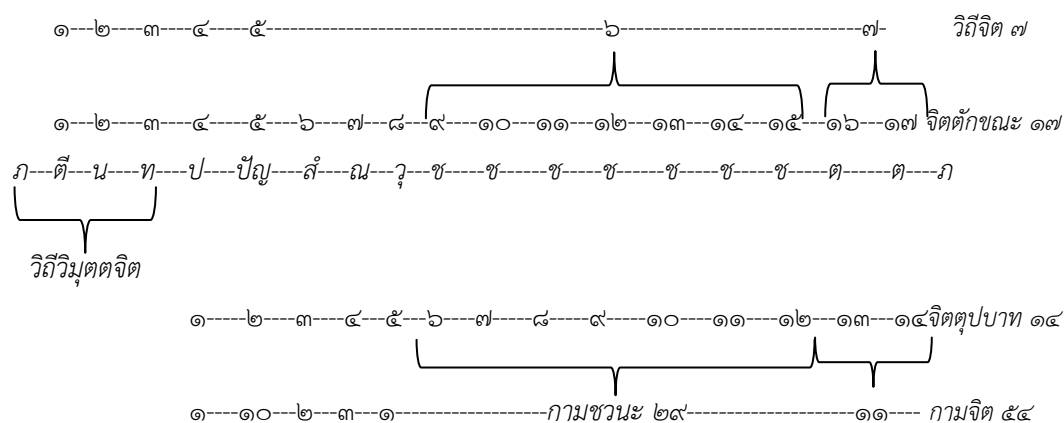
^{๑๑๑} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๓๖๙.

^{๑๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๕.

^{๑๑๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะ, หน้า ๒๓.

๒. ว่าโดยจิตตูปบาท คือ จิตที่เกิดขึ้นทั้งหลายนับโดยลำดับความอุบัติที่ละขณะย่อมมี ๑๔ ขณะ คือ ปัญจทวาราวชขณะ ทวิปัญจทวาราวชจิต สัมปฏิจขณะจิต สันตโรจจิต โวภูฏัพพนจิต แต่ละอย่างนับเป็น ๑ ขณะ รวม ๕ ขณะ ขวนจิตนับเป็น ๗ ขณะ ตทาลัมพนจิตนับเป็น ๒ ขณะ รวมทั้งหมดเป็น ๑๔ ขณะ (เมื่อนับวิมุตตจิต ๓ ขณะคือ อดีตภวังก์ ภวังก์จลนะ ภวังก์คฺจุปะณะ) รวมเข้าไปอีกเป็น ๑๗ ขณะจิต ก็ครบจำนวนจิตตักขณะ ๑๗ ขณะพอดี ในอติมหันตารมณวิธิต (ตทาลัมพนวาระ)

๓. ว่าโดยพิสดารย่อมมีกามาวจรจิตเกิดทางปัญจทวารรวมกันได้ทั้ง ๕๔ ดวง คือ กามจิต ๕๔ นั้นเอง ทั้งหมดแสดงได้ดังนี้^{๑๑๔}

อนึ่ง ในอติปริตตารมณวิธิต ได้ชื่อว่าวิธิตักกว่าโวหารเท่านั้น ไม่มีวิธิตเกิดขึ้นจริง ๆ อายุที่เหลืออยู่น้อยเกินไปของอารมณ์ก็มีผลเพียงการทำให้ภวังก์สั้นไหวไปเท่านั้น ไม่อาจทำจิตตูปบาทที่เป็นวิธิตให้เกิดได้ วิธิตเกิดทางปัญจทวาร โดยอาศัยวิสัยปวัตติทั้ง ๔ มีอติมหันตารมณเป็นต้นนั้น สรุปลได้ดังนี้

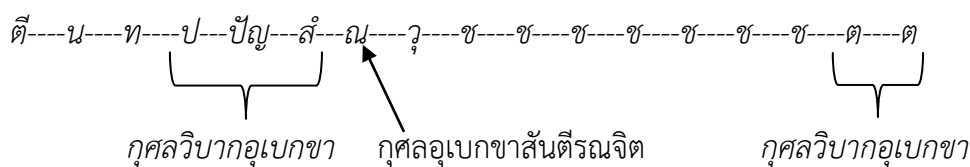
อติมหันตารมณวิธิตในหนึ่งทวารโดยย่อมี	๑ วิธิต โดยพิสดาร ๓ วิธิต
มหันตารมณวิธิตในหนึ่งทวารโดยย่อมี	๒ วิธิต โดยพิสดาร ๔ วิธิต
ปริตตารมณวิธิตในหนึ่งทวารโดยย่อมี	๖ วิธิต โดยพิสดาร ๖ วิธิต
อติปริตตารมณในหนึ่งทวารโดยย่อมี	๖ วิธิต โดยพิสดาร ๗ วิธิต

รวมวิธิตที่เกิดในทวารใดทวารหนึ่งในปัญจทวารนั้น โดยย่อมี ๑๕ วิธิต โดยพิสดารมี ๒๐ วิธิต และเมื่อรวมวิธิตทั้ง ๕ ทวาร เป็นปัญจทวารวิธิตทั้งหมดโดยย่อมี ๗๕ วิธิต (๑๕ x ๕) โดยพิสดารมี ๑๐๐ วิธิต (๒๐ x ๕)

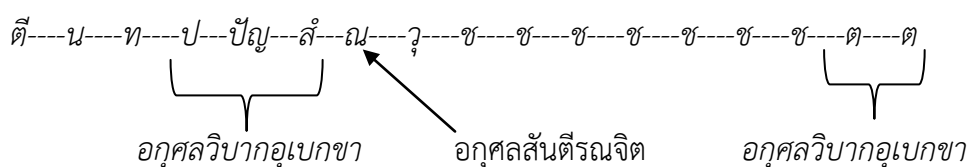
^{๑๑๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔ วิธิตสังคหะ, หน้า ๕๗-๕๘.

๒. อิฏฐารมณ์^{๑๑๘} เป็นอารมณ์ที่ดีน้อยกว่าอิฏฐารมณ์ เมื่อประสบอารมณ์นี้แล้ว วิวาจิต ที่ทำกิจขึ้นวิธึรับปัญจารมณ์นี้ ก็ได้แก่ปัญจวิญญานจิต สัมปฏิจจนจิต สันตึรณจิต และตทาลัมพนจิต ย่อมเป็นจิตที่เป็นกุศลวิบาก ชนิดที่เกิดพร้อมกับ อุเบกขาเวทนา^{๑๑๙} ทั้งสิ้น

๓ อนิฏฐารมณ์ เป็นอารมณ์ชนิดที่ไม่ดี เมื่อประสบอารมณ์นี้แล้วย่อมทำให้เกิดความไม่พอใจในอารมณ์ส่วนมาก^{๑๒๐} วิวาจิตที่ทำกิจขึ้นวิธึรับปัญจารมณ์นี้ คือ ปัญจวิญญานจิต สัมปฏิจจนจิต สันตึรณจิต และ ตทาลัมพนจิต เป็นจิตที่เป็นผลของอกุศลกรรม ที่เรียกว่า อกุศลวิบาก และจิตเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับ อุเบกขาเวทนา เพียงอย่างเดียวเท่านั้น

สรุป การพิจารณาอารมณ์ที่มากกระทบต่อจิตนั้น ได้แยกพิจารณาเป็น ๒ ปัจจัย คือ

๑. พิจารณาโดยทวาร โดยทั่วไปแล้ว วัตถุสิ่งใดสิ่งหนึ่งมากกระทบกับทวารทั้ง ๖ แล้ว ย่อมให้ความรู้สึกที่ผิดแผกแตกต่างกัน เมื่ออารมณ์ทางทวารใดเป็นที่ชอบใจในอารมณ์แก่ทวารนั้น ก็เป็นอิฏฐารมณ์ของทวารนั้น แต่รับอารมณ์ทางทวารใดรู้สึกไม่เป็นที่น่าชอบใจทางทวารนั้น ก็เป็นอนิฏฐารมณ์ของทวารนั้น ตัวอย่างเช่น พริก เมื่อว่าโดยจักขุทวารเป็นอิฏฐารมณ์ เพราะพริกมีสีสวยสดงดงามน่าดู เมื่อว่าโดยชีวหาทวารแล้วผู้ชอบรสเผ็ดก็เป็นอิฏฐารมณ์ ผู้ไม่ชอบรสเผ็ดก็เป็นอนิฏฐารมณ์ เป็นต้น

๒. พิจารณาโดยอารมณ์ บุคคลหรือสิ่งของ ธรรมดาในบุคคลใดบุคคลหนึ่ง หรือใน วัตถุสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่งก็ตาม ย่อมจะเป็นอารมณ์ให้แก่จิตได้หลาย ๆ อารมณ์ เช่น บุคคลหนึ่ง ย่อมมีได้ทั้งรูปารมณ์ คือ รูปร่าง ผิวพรรณ วรณะ เมื่อว่าโดยสัททารมณ์ คือ เสียงที่พูด น้ำเสียงช่างเจรจาไพเราะ อ่อนหวาน ย่อมเป็นอิฏฐารมณ์ ดังนี้ เป็นต้น

^{๑๑๘} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภวังค์, หน้า ๑๘๐.

^{๑๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๘.

^{๑๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๒.

๒.๓.๒ อาคันตุกาวังค์วิธ^{๑๒๑}

ความเป็นไปในการรับอารมณ์ของจิตตามที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ จะเห็นว่าอารมณ์ของ กว้างจิต ไม่ว่าจะเป็นกวางค์แรกก่อนขึ้นวิธรับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบัน หรือกวางค์หลังที่ปรากฏขึ้น เมื่อสิ้นสุดวิธแล้วก็ตามกวางค์จิตทั้งหมดเหล่านั้นย่อมจะต้องมีอารมณ์เป็นกรรมอารมณ์ กรรมนิมิต อารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งได้มาจากภพก่อน อันมรรณาสันขวนะเป็นผู้นำให้ ส่วนอารมณ์ของจิตที่ขึ้นวิธ อารมณ์ใหม่ในปัจจุบัน อันมีรูปารมณ์ สัทธารมณ์ เป็นต้น เริ่มตั้งแต่ ปัญจวาราวชชนะจิตเป็นต้นไป จนถึงตทาลัมพนจิต ตามสมควรแก่ทวาร และอารมณ์ เมื่อวิธ จิตขึ้นรับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันเสร็จสิ้นแล้ว คือ กระทำชวนกิจ สำเร็จความเป็นกุศลหรืออกุศลไป แล้ว จะต้องรักษาองค์แห่งภพ คือ กว้างจิตทุกครั้งไป หลังจากเสพอารมณ์แล้ว ถ้าอารมณ์มีความ ชัดเจนมาก ตทาลัมพนจิตจะเกิดขึ้นรับอารมณ์ต่อจากชวนจิตก่อนลงสู่กวางค์อีก ๒ ขณะ แล้ว กว้างจิตจึงจะเกิดขึ้นในลำดับต่อจากตทาลัมพนจิตนั้น

ตามธรรมดาในการรับอารมณ์ของวิธจิต ย่อมต้องเป็นเช่นนี้เสมอไป แต่มีข้อยกเว้นอยู่ บางกรณี ที่เมื่อจิตเสพอารมณ์ทำชวนกิจแล้ว ต่อจากนั้นตทาลัมพนจิตควรจะต้องเกิดต่อจากชวนะ ในอดีตหัตถารมณ์วิธ หรือกวางค์จิตควรเกิดต่อจากชวนะในมัตถารมณ์วิธ แต่ตทาลัมพนจิต หรือกวางค์จิตเกิดไม่ได้ เพราะเวทนาที่ประกอบกับชวนจิต กับเวทนาที่ประกอบกับตทาลัมพนจิต หรือกวางค์จิต มีสภาพที่เป็นปฏิปักษ์แก่กัน เช่น เวทนาในชวนจิต เป็นโสมนัสเวทนา และเวทนา ในตทาลัมพนจิต หรือกวางค์จิต เป็นโสมนัสเวทนา ดังนี้ โสมนัสตทาลัมพนจิต หรือโสมนัสกวางค์จิต ก็จะเกิดต่อโทสชวนะซึ่งประกอบกับโสมนัสเวทนาไม่ได้^{๑๒๒} เพราะสภาพความรู้สึกเป็นไปใน ลักษณะที่ตรงกันข้าม เหมือนร้องไห้กับหัวเราะ ย่อมจะเกิดติดต่อกันไม่ได้ เว้นแต่จะหยุดร้องให้เสีย ชั่วขณะหนึ่ง แล้วจึงจะหัวเราะต่อไปได้

ฉะนั้น ตรงหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างการปรับความรู้สึกนี้ จะต้องมิจิตพิเศษอีกประเภท หนึ่งมาทำหน้าที่เชื่อมโยง หรือปรับความรู้สึกให้ประสานกันได้ จิตพิเศษประเภทนี้มีชื่อว่า “อาคันตุกาวังค์” เป็นกวางค์จิตแปลกหน้าที่จรมา หมายความว่า อาคันตุกาวังค์นี้ ไม่ได้รับอารมณ์ ใหม่ที่เป็นไปในวิธเดียวกันกับชวนะ และไม่ได้รับอารมณ์เก่า คือ กรรมอารมณ์, กรรมนิมิต อารมณ์ หรือคตินิมิตอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเหมือนกวางค์เดิม แต่อาคันตุกาวังค์นี้ย่อมรับอารมณ์ ๖ ที่เกี่ยวกับกามอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเคยรับมาจนชำนาญแล้วในภพชาตินี้ อาคันตุกาวังค์จึง ต้องเป็นจิตประเภทอุเบกขาสันตริณวิบาก หรืออุเบกขามหาวิบากดวงใดดวงหนึ่ง ซึ่งจะเป็นผู้ทำ หน้าที่ระหว่างโทสชวนะ กับมูลกาวังค์ที่เป็นโสมนัส

^{๑๒๑} วรณสิทธิ ไวยทยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิธสังคหวิภาค, หน้า ๔๐.

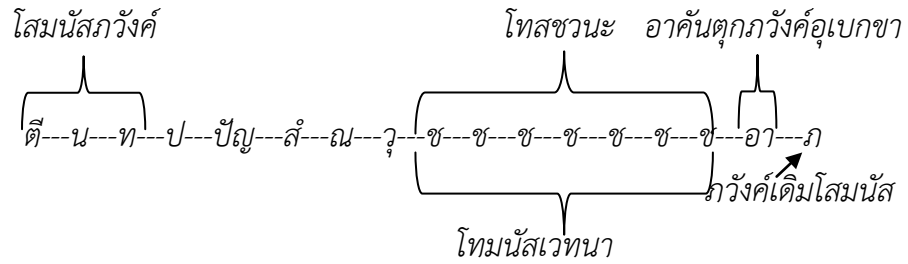
^{๑๒๒} พระพุทธทศเถระ, พระอภิธัมมวาท, แปลโดย พระคันธसारวิวงศ์, หน้า ๑๘๐.

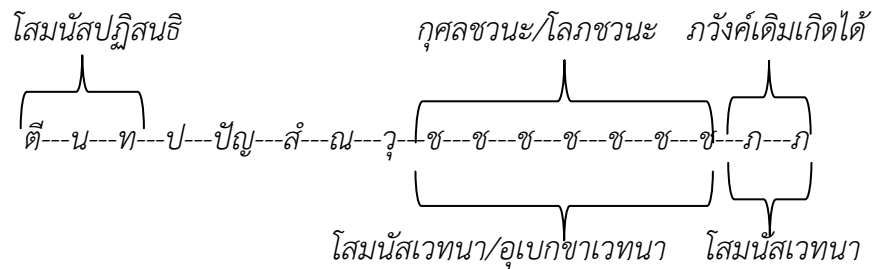

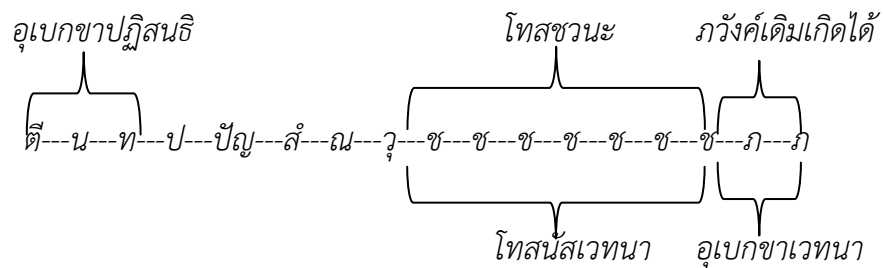

มหันตารมณวิธที่มีอากันตูกว้างคู้ ถ้าบกพร่องด้วยองค์ประกอบอันใดอันหนึ่ง อากันตูกว้างคู้ก็เกิดไม่ได้ เช่น

ค. แม้บุคคลนั้นปฏิบัติด้วยโสมนัสปฏิบัติก็ตาม แต่ถ้าชวณะไม่ใช่โทสชวณะ แล้วมูลกว้างคู้ก็เกิดได้ ไม่จำเป็นต้องมีอากันตูกว้างคู้

ง. แม้ชวณะเป็นโทสชวณะ แต่ถ้าบุคคลนั้นปฏิบัติด้วยอุเบกขา มูลกว้างคู้ก็เกิดได้ ไม่จำเป็นต้องมีอากันตูกว้างคู้เช่นเดียวกัน

มหันตารมณวิธที่มีอากันตูกว้างคู้ ไม่จำกัดอารมณ์ว่าจะเป็นอนิฏฐารมณ, อิฏฐารมณ, หรือ อติอิฏฐารมณก็ตาม ถ้ามีองค์ประกอบทั้ง ๒ ประการดังกล่าวแล้ว อากันตูกว้างคู้ย่อมเกิดได้ มหันตารมณ จึงมีทั้งหมด ๔ วิธ^{๑๓๑} คือ

๑. มหันตารมณวิธที่มีอดีตกว้างคู้ ๒ ชวณะ ไม่มีอากันตูกว้างคู้ ๑ วิธ
๒. มหันตารมณวิธที่มีอดีตกว้างคู้ ๒ ชวณะ มีอากันตูกว้างคู้ ๑ วิธ
๓. มหันตารมณวิธที่มีอดีตกว้างคู้ ๓ ชวณะ ไม่มีอากันตูกว้างคู้ ๑ วิธ
๔. มหันตารมณวิธที่มีอดีตกว้างคู้ ๓ ชวณะ มีอากันตูกว้างคู้ ๑ วิธ

^{๑๓๑} วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิธสังคหวิภาค, หน้า ๔๖.

มหันตารมณวิธียี่สิบเอ็ดดวง ๒-๓ ขณะ แต่ไม่มีอาคันตุกษณ์นี้ เกิดได้ในบุคคล ๘ ที่ในปัจจุการณมิต ส่วนมหันตารมณวิธียี่สิบเอ็ดดวง ๒-๓ ขณะ และมีอาคันตุกษณ์เกิดได้ด้วย ย่อมเกิดได้ในบุคคล ๔ ที่ในกามสุคติภูมิ ๗ บุคคลนั้น ได้แก่ ทวิเหตุบุคคล, ตีเหตุบุคคล (ปุณฺณ), โสตาบันบุคคล, สกทาคามีบุคคล เหตุผลก็คือ ทุกคติบุคคลและสุคติเหตุบุคคล อาคันตุกษณ์เกิดไม่ได้ เพราะมีปฏิสนธิอุเบกขา และอนาคามีบุคคลกับอหัตตบุคคล อาคันตุกษณ์เกิดไม่ได้ เพราะไม่มีโทสชวณะเกิดขึ้นอีกแล้ว

สรุป อาคันตุกษณ์จะเกิดได้ก็ต่อเมื่อจิตเสพอารมณทำชวนกิจแล้ว ต่อจากนั้น ตทาลัมพนจิตควรเกิดต่อจากชวณะในอติมหันตารมณวิธียี่สิบเอ็ดดวง หรืออวิชชาจิตควรเกิดต่อจากชวณะ ในมหันตารมณวิธียี่สิบเอ็ดดวง ตทาลัมพนจิต หรืออวิชชาจิตเกิดไม่ได้ เพราะเวทนาที่ประกอบกับชวนจิต กับเวทนาที่ประกอบกับตทาลัมพนจิต หรืออวิชชาจิต มีสภาพที่เป็นปฏิปักษ์แก่กัน เช่น เวทนาใน ชวนจิต เป็นโทมนัสเวทนา และเวทนาในตทาลัมพนจิต หรืออวิชชาจิต เป็นโสมนัสเวทนา ดังนี้ โสมนัสตทาลัมพนจิต หรือโสมนัสอวิชชาจิตก็จะเกิดต่อโทสชวณะซึ่งประกอบกับโทมนัสเวทนาไม่ได้ เพราะสภาพความรู้สึกเป็นไปในลักษณะที่ตรงกันข้ามนั่นเอง อาคันตุกษณ์จึงเป็นวิธีแสดงความ เป็นจริงของสภาวะอารมณ ในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง

๒.๓.๓ มโนทวารกามวิธียี่สิบเอ็ดดวง

มโนทวารวิธียี่สิบเอ็ดดวงนี้หมายถึงเฉพาะกามวิธียี่สิบเอ็ดดวง ที่เป็นไปในมโนทวาร กล่าวคือ เป็นวิธีจิตในการ เสพกามารมณทางมโนทวาร เรียกว่า “กามชวณมโนทวารวิธียี่สิบเอ็ดดวง”^{๑๓๒} ในปัจจุทวารวิธียี่สิบเอ็ดดวงนั้น มีอารมณ คือ ปัญจอารมณ ได้แก่ รูปารมณ สัททารมณ คันธารมณ รสอารมณ โผฏฐัพพารมณ อารมณเหล่านี้เมื่อกล่าวโดยปรมาตมก็ได้แก่ วิสยรูป ๗ คือ วัณณะ สัททะ คันธะ รสะ ปฐวี เตโช และวาโย รูปเหล่านี้จะเป็นอารมณแก่วิจิตได้ต้องเป็นไปในรูปปัจจุบันอย่างเดียวนั้น คือ รูปเหล่านั้น จะต้องกำลังมีอยู่ จึงจะเป็นอารมณของปัจจุทวารวิธียี่สิบเอ็ดดวง มโนทวารวิธียี่สิบเอ็ดดวงอาจเกิดต่อจากอวิชชาจิตเพื่อ ทบทวนอารมณหลังจากที่ปัจจุทวารวิธียี่สิบเอ็ดดวงได้ดับลงไป ในขณะที่เกิดมโนทวารวิธียี่สิบเอ็ดดวงจิต เพียงแต่รับรู้รูปารมณในระดับปรมาตมเท่านั้น โดยมีได้คำนึงถึงสมมุติบัญญัติเกี่ยวกับอารมณนั้น ว่าเป็นบุรุษ หรือสตรี เป็นต้น ดังนั้นในขณะที่เห็นผู้ปฏิบัติธรรมไม่ได้คิดว่าอารมณที่เห็นเป็นอะไร เพียงสักแต่เห็นปรมาตมเท่านั้น จึงควรกำหนดรู้อารมณที่เห็นทันที เพราะเป็นสิ่งสำคัญมากที่จะต้อง ใส่ใจกับอารมณที่ปรากฏต่อหน้า ให้ทันปัจจุบันขณะ^{๑๓๓}

^{๑๓๒} วรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิธียสังคหวิภาค, หน้า ๔๖.

^{๑๓๓} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูษณสาร, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๐๖.

ในทางมโนทวารวิถีรับกามารมณ์นั้น สามารถรับอารมณ์ทั้ง ๖ ได้ทั้งหมดไม่จำกัดว่า จะต้องเป็นปัจจุบัน อดีต หรืออนาคต แม้ในกาลวิมุตติอารมณ์มโนทวารวิถีก็รับได้ ดังนั้นมโนทวารวิถี จึงมีอารมณ์ได้ทั้ง ๖ คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โสภณูปารมณ์ และ ธรรมารมณ์ ทั้งที่เป็นปรมาตมและบัญญัติ ธรรมารมณ์จึงไม่จำกัดว่าจะเป็นปัจจุบัน คือ อารมณ์ ๖ นั้นกำลังมีอยู่ เป็นอนาคต คือ อารมณ์ ๖ นั้นจะปรากฏในภายหน้า หรือเป็นอดีต คือ อารมณ์ ๖ นั้นดับไปแล้ว และตลอดจนกาลวิมุตติอารมณ์ คือ นิพพานและบัญญัติธรรมารมณ์ ก็เป็นอารมณ์แก่มโนทวารวิถีได้ทั้งสิ้น

การจำแนกมโนทวารกามวิถีตามอารมณ์ที่ปรากฏ ซึ่งอารมณ์ ๖ ที่เป็นอารมณ์มาสู่ มโนทวารวิถีได้ ๒ ทาง คือ

๑. รับอารมณ์ ๖ ที่ปรากฏทางมโนทวารวิถีโดยตรง เรียกว่า สุตมโนทวารวิถี
๒. รับปัจจัยอารมณ์ที่เนื่องมาจากปัญจทวารวิถี เรียกว่า ตทณวัตติกมโนทวารวิถี หรืออนุพันธกมโนทวารวิถี

๒.๓.๓.๑ กามชวนสุทมโนทวารวิถี

ในทางปัญจทวารวิถีนั้น อารมณ์ที่ปรากฏทางปัญจทวาร คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ ปัจจัยอารมณ์เหล่านั้นมาสู่ปัญจทวารวิถีโดยตรง^{๑๓๔} ในกามชวนสุทมโนทวารวิถี อารมณ์ ๖ ก็ปรากฏทางมโนทวารวิถีโดยตรงเช่นกัน เหตุที่อารมณ์ ๖ มาปรากฏทางมโนทวารได้โดยตรงนั้น ดังมีมาในปรมัตถทีปนี^{๑๓๕}ว่า “อารมณ์ที่เคยพบ คือ อารมณ์ ๕ ที่ทวาร ๕ เคยรับมาก่อน เมื่ออารมณ์ ได้รับเหตุปัจจัยในกาลอื่น ย่อมมาปรากฏในมโนทวารล้วน ๆ”^{๑๓๖}

วิสัยปวัตติของมโนทวารกามวิถี^{๑๓๖} คือ ความเป็นไปแห่งอารมณ์ของวิถีจิต ทางมโนทวารมี ๒ นัย คือ

๑. วิภูตารมณ์ ได้แก่ อารมณ์ ๖ ที่ปรากฏทางใจมากที่สุด มีขณะจิต ๑๒ ขณะ ทำให้วิถีจิตเกิดได้มากที่สุด จนถึงตทาลัมพะ ในช่วงเริ่มต้นมโนทวารวิถีนั้นขณะที่กระแสกว้างกำลังเป็นไปอยู่นั้น เกิดอารมณ์ปรากฏขึ้นทางใจ ซึ่งอาจเป็นอารมณ์ที่บุคคลนั้นเคยหรือไม่เคย ประสบมาก่อนก็ได้ หลังจากนั้นภวังคเจตนะเกิดขึ้น ๑ ขณะ และหลังจากภวังคเจตนะเกิดขึ้นเป็น

^{๑๓๔} วรรณสิทธิ ไวยทยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค, หน้า ๔๗.

^{๑๓๕} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธรรมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, หน้า ๓๗๓.

^{๑๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

อธิบาย วิภูตารมณวิธิ เป็นวิธิจิตที่มีอารมณ์ปรากฏทางใจชัดเจนมากที่สุด^{๑๔๐} มีขณะจิตเกิดขึ้นดังนี้ คือ

น----ท----ม----ช----ช----ช----ช----ช----ช----ช----ต----ต	กามจิต	๔๑
	วิธิ	๓
	จิตตูปปาทะ	๑๐
	ตทาลัมพนวาระ	

ภวังคจิตที่ไหวตัวรับอารมณ์ใหม่ เรียกว่า ภวังคจลนะ ภวังคจิตดวงต่อมาที่ปล่อยจากอารมณ์เก่าเพื่อรับอารมณ์ใหม่นั้น เรียกว่าภวังค์คุปัจเฉทะ ต่อจากนั้น มโนทวาราวชชนจิต ก็ขึ้นรับอารมณ์ใหม่นั้น ๑ ขณะ และทำหน้าที่กำหนดโดยความเป็นกุศล-อกุศล พร้อมไปในตัว มโนทวาราวชชนจิตดวงนี้นับว่าเป็นปฐมวิธิทางมโนทวารกามวิธิ คือ เริ่มขึ้นวิธิที่ตรงมโนทวาราวชชนจิต

เมื่อมโนทวาราวชชนจิตดับลง ขวนจิตก็เกิดขึ้นเพื่อเสพอารมณ์ทางใจติดต่อกันไป ๗ ขณะ และเพราะอารมณ์ที่เป็นวิภูตารมณนี้ชัดเจนมากจึงมีกำลังมาก ทำให้ตทาลัมพนะเกิดขึ้นต่อจากขวนจิตดวงที่ ๗ อีก ๒ ขณะ เพื่อรับอารมณ์ที่มีกำลังมากต่อจากขวนจิตนั้น ๒ ขณะ แล้วสิ้นสุดวิธิ จึงนับจำนวนจิตที่ปรากฏได้ ๑๒ ขณะจิต แต่ถ้านับเฉพาะจิตที่ขึ้นวิธิ คือ นับตั้งแต่มโนทวาราวชชนจิตเป็นต้นไปจนถึงขวนจิตแล้วก็นับจำนวนจิตได้ ๑๐ ดวง

อวิภูตารมณวิธิ เป็นวิธิจิตที่มีอารมณ์ปรากฏชัดเจนทางใจน้อยกว่า วิภูตารมณ มีขณะจิตเกิดขึ้นดังนี้ คือ

น----ท----ม----ช----ช----ช----ช----ช----ช----ช	กามจิต	๓๐
	วิธิจิต	๒
	จิตตูปปาทะ	๘
	ขวนวาระ	

ภวังคจิตที่ไหวตัวรับอารมณ์ใหม่ เรียกว่า ภวังคจลนะ ภวังคจิตดวงที่ ๒ ปล่อยจากอารมณ์เก่าเพื่อรับอารมณ์ใหม่นั้น เรียกว่า ภวังค์คุปัจเฉทะ ต่อจากนั้นมโนทวาราวชชนจิตเกิดขึ้นรับอารมณ์ใหม่ ๑ ขณะ แล้วขวนจิต ๗ ดวงเกิดติดต่อกันเพื่อเสพอารมณ์ แล้วดับลงพร้อมกับสิ้นสุด อวิภูตารมณวิธิ ในวิธิจิตนี้

^{๑๔๐} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิงค์, หน้า ๕๑.

กล่าวโดยวิธีจิตมี ๒ อย่าง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง และชวนจิต ๗ ดวง (นับ ๑) กล่าวโดยจิตตูปาทะมี ๘ คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง และชวนจิต ๗ ดวง กล่าวโดยพิสดาร คือ จิตที่เกิดขึ้นในวิธีนี้มี ๓๐ ดวง คือ มโนทวาราวชชนจิต ๑ ดวง และกามชวนจิต ๒๙ ดวง

ข้อสังเกตคือ มโนทวารวิถีตามนัยอภิธรรมมัตถสังคหะ ไม่มีอดีตภวังค์ เพราะอารมณ์ที่ปรากฏทางมโนทวารวิถีไม่ได้มีการกระทบทวารก่อนเหมือนปัญจทวารวิถี หากแต่จิตเกิดขึ้นโดยรำพึงถึงอารมณ์ก่อน แล้วจึงน้อมไปในอารมณ์นั้น ส่วนทางปัญจทวารวิถีนั้น อารมณ์เป็นปัจจัยมากระทบทวารโดยตรงแล้วภวังคจิตจึงไหวตัวขึ้นรับอารมณ์ ดังนั้น มโนทวารวิถีจึงมีกิจที่ต้องทำเพื่อการรู้อารมณ์น้อยกว่าปัญจทวารวิถี วิธีจิตจึงมีน้อยตามไปด้วย เพียง ๓ อย่างเท่านั้น คือ มโนทวาราวชชนจิต ทำหน้าที่ห้วงเอาอารมณ์นั้นมาตัดสินให้เป็นกุศลหรืออกุศล พร้อมกันไปในตัว ไม่ต้องอาศัยจิตอื่นเป็นสื่อนำมาให้อย่างปัญจทวารวิถี ชวนจิตเกิดขึ้นเสพอารมณ์ที่น้อมนำมาจากมโนทวาราวชชนจิตนั้น โดยความเป็นกุศลหรืออกุศลทันที เมื่ออารมณ์นั้นชัดเจนมาก มีกำลังมาก จึงต้องมี ตทาลัมพนจิตเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์นั้นต่อจากชวนจิต ก่อนสิ้นสุดวิถี

กามชวนสุทรมโนทวารวิถีตามนัยอภิธรรมที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น แสดงไว้เพียงสังเขป แต่ตามนัยแห่งปรมัตถทีปนีฎีกาได้แสดงไว้พิสดารกว่าในพระอภิธรรมมัตถสังคหะ กล่าวคือ พึงทราบว่ วิสยัพวัตติ ๔ มีอติวิฤตารมณเป็นต้น เป็นอารมณ์ของวาระทั้ง ๔ คือ ตทาลัมพนวาระ ชวนวาระ โวญฐัพพนวาระ และโมฆะวาระ ในมโนทวารตามลำดับ

ในวิสยัพวัตติทั้ง ๔ นั้น คือ^{๑๔๑}

วิสยัพวัตติ ที่เป็นอารมณ์ของตทาลัมพนวาระ ชื่อว่า อติวิฤตารมณวิถี

วิสยัพวัตติ ที่เป็นอารมณ์ของชวนวาระ ชื่อว่า วิฤตารมณวิถี

วิสยัพวัตติ ที่เป็นอารมณ์ของโวญฐัพพนวาระ ชื่อว่า อวิฤตารมณ

วิสยัพวัตติ ที่เป็นอารมณ์ของโมฆะวาระ ชื่อว่า อติอวิฤตารมณ

ดังนั้นวิสยัพวัตติของมโนทวารกามวิถีตามนัยฎีกาจึงมี ๔ คือ^{๑๔๒}

๑. อติวิฤตารมณ หมายถึง อารมณ์ที่ปรากฏชัดเจนทางใจมากที่สุด

๒. วิฤตารมณ หมายถึง อารมณ์ที่ปรากฏชัดเจนทางใจ

๓. อวิฤตารมณ หมายถึง อารมณ์ที่ไม่ปรากฏชัดเจนทางใจ

๔. อติอวิฤตารมณ หมายถึง อารมณ์ที่ไม่ปรากฏชัดเจนทางใจเลย

^{๑๔๑} วรรณสิทธิ ไวยทยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค, หน้า ๕๔.

^{๑๔๒} พระอนุรุธาจารย์, อภิธรรมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิงค์, หน้า ๓๙๙.

๑. อติวิฤตารมณ^{๑๔๓} เป็นอารมณ์ที่ปรากฏชัดเจนทางใจมากที่สุด จึงมีขณะจิตเกิดมาจนถึง ตทาลัมพะนะ มีวิธีจิตดังนี้ คือ ภาวจิตดวงแรก ที่กระทบอารมณ์ใหม่ทางใจ ชื่อว่าอติตถวังก์ ภาวจิตต่อมาไหวตัวเพื่อรับอารมณ์ใหม่ชื่อว่า ภาวจิตขณะ แล้วภาวจิตดวงต่อมาจะปล่อยอารมณ์เก่าเพื่อให้ดวงจิตต่อไปรับอารมณ์ใหม่ชื่อว่า ภาวจิตคุปัจเฉทะ ต่อจากนั้นมโนทวาราวชชนจิต จะเกิดขึ้นรับอารมณ์ใหม่ ๑ ขณะ แล้วชวนจิตเกิดสืบต่อกันเพื่อเสพอารมณ์ใหม่นั้น ๗ ขณะ แล้วก็ดับไปเพราะอารมณ์นั้นชัดเจนมาก ตทาลัมพนจิตจึงเกิดขึ้นรับอารมณ์นั้น ต่อจากชวนจิตที่ดับไปอีก ๒ ขณะ แล้วก็สิ้นสุดวิธีที่ตทาลัมพะนะ

ที่กล่าวว่า อติวิฤตารมณ จิตเกิดได้จนถึงตทาลัมพะนะนั้น หมายถึง อติวิฤตารมณ ที่เกิดกับบุคคลในกามภูมิ ๑๑ ที่ชื่อว่ากามสัตว์เท่านั้น ถ้าอติวิฤตารมณ เกิดกับรูปบุคคล หรืออรูปบุคคล แล้ว ตทาลัมพนจิตย่อมเกิดไม่ได้คงมีเพียงชวนวาระเท่านั้น แล้วเป็นภาวจิตต่อไป หรือบางครั้งกามบุคคลนั้นเอง เมื่อรับอติวิฤตารมณแล้ว ตามธรรมดาจะต้องสิ้นสุดที่ตทาลัมพะนะ แต่บางครั้งตทาลัมพะนะเกิดไม่ได้ ถ้ากามบุคคลผู้นั้นปฏิเสธไปด้วยโสมนัสวิบากจิต มีอารมณ์เป็นอติอิฐฐารมณ แต่ชวนะเป็นโทสชวนะ เช่นนี้แล้ว ตทาลัมพนจิตที่เกิดต่อจากโทสชวนะ จะต้องเป็นโสมนัส ตทาลัมพนจิต ตามอติอิฐฐารมณด้วย ตทาลัมพะนะก็เกิดไม่ได้ เพราะเวทนาแห่งจิตทั้ง ๒ ที่จะเกิดสืบเนื่องกันนั้นเป็นปฏิปักษ์กัน เมื่อเป็นเช่นนี้จำต้องมีอาคันตุกภวังก์มาคั่น ๑ ขณะ แล้วจึงลงสู่ภวังก์ ความเกิดขึ้นทางมโนทวารวิธีเป็นไปในทำนองเดียวกันกับทางปัญจทวาร

ฉะนั้น อติวิฤตารมณ ในมโนทวารวิธี จึงมีการสิ้นสุดวิธีได้ ๒ วิธี คือ

๑.๑ ตทาลัมพนวาระ เกิดได้เฉพาะบุคคล ๘ ในกามภูมิ ๑๑ มี ๖ วิธี

๑. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ต---ต---ภ---ภ---ภ---ภ	} อติวิฤตารมณที่มี ปัจจุบันนิพผันรูป เป็นอติอิฐฐารมณ เป็นอารมณ์
๒. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ต---ต---ภ---ภ---ภ	
๓. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ต---ต---ภ---ภ---ภ	
๔. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ต---ต---ภ	
๕. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ต---ต	
๖. ภ---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ต---ต มีอารมณ์ ๖ ที่เป็นอติอิฐฐารมณอดีต-อนาคต	
- นิพผันรูป, จิต-เจตสิก, อนิป-
ผันรูป, บัญญัติ, เป็นอารมณ์

^{๑๔๓} วรรณสิทธิ ไวยทยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิธีสังคหวิภาค, หน้า ๕๔-๕๕.

๑.๒ ขวนวาระ (ไม่มีอาคันตุกาวังค์) เกิดได้เฉพาะบุคคล ๘ ทั้งในปัญจโวการภูมิ ส่วนขวนวาระที่มีอาคันตุกาวังค์ เกิดได้เฉพาะบุคคล ๔ (เว้นหุคติ, สุกตือเหตุก, พระอนาคามี, พระอรหันต์) ที่ในกามสุคติภูมิ ๗ อติวิฤตารมณนี้ จึงมีวิถิจิตเกิดได้ ๒๒ วิถี คือ

๑.๒.๑ อติวิฤตารมณ ขวนวาระ ไม่มีอาคันตุกาวังค์ มี ๘ วิถี^{๑๔๔}

๗. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ภ---ภ---ภ---ภ---ภ	} อติวิฤตารมณ ดทาลัมพนวาระ ที่มีปัจจุบันนิปผัน- รูปเป็นอารมณ
๘. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ภ---ภ---ภ---ภ---ภ	
๙. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ภ---ภ---ภ---ภ---ภ	
๑๐. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ภ---ภ---ภ---ภ---ภ	
๑๑. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ภ---ภ---ภ---ภ---ภ	
๑๒. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ภ---ภ---ภ---ภ---ภ	
๑๓. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ภ---ภ---ภ---ภ---ภ	
๑๔. ภ---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---มื่อติด-อนาคต นิปผันรูป,และกามจิต-เจตสิก, อนิปปันรูปใน กาลทั้ง ๓ เป็นอารมณ	

๑.๒.๒ อติวิฤตารมณ ขวนวาระ มีอาคันตุกาวังค์ มี ๘ วิถี^{๑๔๕}

๑๕. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---อา---ภ---ภ---ภ---ภ---ภ	} อติวิฤตารมณ ขวนวาระที่มี ปัจจุบันนิปผัน- รูปเป็นอติวิ- ฐารมณเป็น อารมณ
๑๖. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---อา---ภ---ภ---ภ---ภ---ภ	
๑๗. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---อา---ภ---ภ---ภ---ภ---ภ	
๑๘. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---อา---ภ---ภ---ภ---ภ---ภ	
๑๙. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---อา---ภ---ภ---ภ---ภ---ภ	
๒๐. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---อา	
๒๑. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---อา	
๒๒. ภ---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---อา---มีอารมณ ๖ ที่เป็นอติวิฐารมณอดีต-อนาคต นิป ผันรูป, จิต-เจตสิก, อนิปปันรูป, บัญญัติ เป็น อารมณ	

^{๑๔๔} วรรณสิทธิ ไวยทยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค, หน้า ๕๖.

^{๑๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

๒. วิฤตารมณ เป็นอารมณที่ปรากฏชัดทางใจ แต่ไม่ชัดเจนเท่าอติวิฤตารมณ วิธีจิตเกิดได้ขณะน้อยกว่า คือ เกิดเพียงได้แค่ขณวาระ และวิฤตารมณวิธีนี้มีวิธีเกิดได้คล้ายอติวิฤตารมณวิธี กล่าวคือ เป็นวิฤตารมณวิธีที่มีอาคันตุกภวังค์ และวิฤตารมณที่ไม่มีอาคันตุกภวังค์

๒.๑ วิฤตารมณที่ไม่มีอาคันตุกภวังค์ เกิดขึ้นได้ในบุคคล ๘ ที่ในปัญจโวการภูมิ มี ๘ วิธี^{๑๔๖}

๑. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ภ---ภ---ภ---ภ---ภ---ภ	} วิฤตารมณขณวาระ ที่มีปัจจุบันนิปผัน รูปเป็นอารมณ
๒. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ภ---ภ---ภ---ภ---ภ	
๓. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ภ---ภ---ภ---ภ	
๔. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ภ---ภ---ภ	
๕. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ภ---ภ	
๖. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช	
๗. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช	
๘. ภ---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---มือตืด-อนาคต นิปผันรูป, และจิต-เจตสิก, อนิปผันรูป, นิพพาน, บัญญัติ เป็นอารมณ	

๒.๒ วิฤตารมณวิธีที่มีอาคันตุกภวังค์ เกิดได้ในบุคคล ๘ (เว้นทุกติ, สุกตือเหตุก, พระอนาคามี, พระอรหันต์) ที่ในกามสุคติภูมิ ๗ มี ๘ วิธี^{๑๔๗}

๙. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---อ---ภ---ภ---ภ---ภ---ภ	} วิฤตารมณขณวาระ ที่มีปัจจุบันนิปผัน รูปเป็นอารมณ
๑๐. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---อ---ภ---ภ---ภ---ภ	
๑๑. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---อ---ภ---ภ---ภ	
๑๒. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---อ---ภ---ภ	
๑๓. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---อ---ภ	
๑๔. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---อ---ภ	
๑๕. ตี---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---อ---ภ	
๑๖. ภ---น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---มือตืด-อนาคต นิปผันรูป, และจิต-เจตสิก, อนิปผันรูป, และบัญญัติ เป็น อารมณ	

^{๑๔๖} วรรณสิทธิ ไวยทยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิธีสังคหวิภาค, หน้า ๕๘.

^{๑๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

๓. **อวิภูตารมณ** เป็นอารมณ์ที่ไม่ปรากฏชัดทางใจ คือ วิถิจิตนี้รับอารมณ์ทางมโนทวารบ้าง แต่ไม่เข้าถึงการเสพอารมณนั้น วิถิจิตเกิดเพียงขึ้นวิถิรับอารมณ์ที่มโนทวารารัชนจิตเท่านั้น แล้วก็ป็นภวังค์ต่อไป อวิภูตารมณนี้ย่อมเกิดในขณะที่คตินึกอารมณ์ ๖ ที่สุขุมลุ่มลึก ทั้งที่เป็นปรมัตถ์และบัญญัติ แต่ขณะนั้นคิดไม่ออกจำไม่ได้ หรือมิฉะนั้นก็อาจเกิดขึ้นขณะกำลังฝันเลื่อนกลางไม่ชัดเจนคล้ายอาการของคนหลับไม่สนิทเท่านั้น วิถิจิตนี้เกิดได้ในบุคคล ๘ ทั้งในจตุโวการภูมิ และในปัญจโวการภูมิ แต่ถ้าเป็นวิถิจิตในขณะฝัน คงเกิดได้ในบุคคล ๗ (เว้นพระอรหันต์ ในมนุษยภูมิ และอบายภูมิ ๓ เว้นนิริยภูมิ) ตามสมควรเท่านั้น

อวิภูตารมณวิถิ มี ๒ วิถิ คือ ภวังค์ไหวตัวจะรับอารมณ์ใหม่ เรียกว่า ภวังคจลนะ และภวังคจิตที่กำลังจะปล่อยจากอารมณ์เก่า แต่ยังไม่ทันรับอารมณ์ใหม่ เรียกว่าภวังค์คุปจเฉตะ ต่อจากนั้น มโนทวารารัชนจิตเกิด ๒ ขณะแล้วเป็นภวังค์ไป เป็นวิถิหนึ่ง ส่วนอีกวิถิหนึ่ง มโนทวารารัชนจิตเกิด ๓ ขณะ เพื่อคิดอารมณ์แต่คิดไม่ออก แล้วลงภวังค์ต่อไป จัดเป็นโฏฐัพพนวาระ

๑. ภ---น---ท---ม---ม---ภ---ภ

๒. ภ---น---ท---ม---ม---ม---ภ

} อวิภูตารมณ โฏฐัพพนวาระ

หากผู้ปฏิบัติธรรมไม่ตั้งสติกำหนดให้ดี จะเกิดมีมโนทวารวิถิเกิดตามมา เพื่อพิจารณาธุปารมณนั้นอีกครั้ง หลังจากนั้นจึงเกิดวิถิจิตที่เริ่มรับรู้รูปร่างสัณฐานที่เป็นสมมุติบัญญัติ มโนทวารนี้จะเปิดโอกาสให้ชวนะที่เป็นอกุศลเกิดขึ้นได้ และมโนทวารวิถิต่อมาก็จะพุ่งความสนใจไปที่นามบัญญัติของธุปารมณนั้น ๆ เช่น เป็นบุรุษ หรือเป็นสตรี ซึ่งยิ่งจะเปิดโอกาสให้ชวนะเสพอารมณที่เป็นอกุศลมากยิ่งขึ้น และด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรกำหนดให้ทันปัจจุบัน ในมโนทวารวิถิแรก หรือวิถิที่ ๒ ไม่ควรให้ผ่านพ้นไปจนถึงวิถิจิตที่ ๓ และที่ ๔ ^{๑๔๘}

๔. อติอวิภูตารมณ เป็นอารมณ์ที่ไม่ปรากฏทางใจเลย เหมือนกับมีนิมิตที่เกิดขึ้นทางใจของบุคคลผู้ซึ่งหลับสนิท เพียงแต่ทำให้ภวังคจิตไหวเท่านั้น ไม่มีความรู้สึกที่เกิดขึ้นรับอารมณ์ใหม่ในขณะนั้นเลย เรียกว่าจิตไม่ขึ้นวิถิรับอารมณ์เลย เป็นโมฆะวาระ วิถิจิตนี้ เกิดได้กับบุคคล ๘ ทั้งในจตุโวการภูมิและปัญจโวการภูมิ แต่ถ้าเกิดในขณะฝัน ก็เกิดได้แก่บุคคล ๗ (เว้นนิริยภูมิ) ตามสมควรเท่านั้น วิถิมีประเภทเดียว

ภ---น---น---ภ---ภ---ภ----- อติอวิภูตารมณ โมฆะวาระ

^{๑๔๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูตารมณ, แปลโดยพระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๐๘.

สรุป มโนทวาร เป็นธรรมที่มีขณะจิตที่สั้น เป็นอดีตหรืออนาคตบ้าง พ้นจากกาล ๓ บ้างย่อมมาปรากฏ โดยมากเป็นอารมณ์ที่เคยพบ เคยสดับ ความเชื่อ ความพอใจ ความดำริอาการ ความเหมาะสมแก่การใคร่ครวญด้วยความรู้ แรงกรรมในอดีตชาติ อานุภาพของฤทธิ์ต่าง ๆ อำนาจของการตามรู้ อำนาจของการรู้แจ้ง (โลกุตตรญาณ) เมื่อจิตเพิ่มพูนโดยเหตุตามที่กล่าวไว้ ย่อมแผ่ขยายไปในอารมณ์ที่เคยพบ การดำเนินไปของอารมณ์มี ๔ ระดับ คือ อตวิภูตารมณ์ ๑ วิภูตารมณ์ ๑ อวิภูตารมณ์ ๑ และอตวิภูตารมณ์ (ตามนัยฎีกา)

๒.๓.๓.๒ ตทณวัตติกมโนทวารวิถิ หรือ อนุพันธกมโนทวารวิถิ

คือ มโนทวารวิถิที่เกิดต่อจากปัญจทวารวิถิ โดยมีปรมัตถ์เป็นอารมณ์เชื่อมโยงไปสู่บัญญัติ เพื่อให้รู้สมมุติบัญญัติ ตามโวหารที่กล่าวขานหรือลักษณะท่าทางของการสื่อความหมายที่มากระทบอายตนะ ๖ ตทณวัตติกมโนทวารวิถิ คือ มโนทวารวิถิที่เกิดติดต่อกับปัญจทวารวิถิ หรือจะเรียกว่า อนุพันธกมโนทวารวิถิ คือ มโนทวารวิถิที่เกิดขึ้นตามปัญจทวารวิถิซึ่งมีความหมายอย่างเดียวกัน ฉะนั้นทั้งตทณวัตติกมโนทวารวิถิ หรืออนุพันธกมโนทวารวิถิ จึงมีความหมายมโนทวารวิถิที่เกิดสืบต่อจากปัญจทวารวิถิ^{๑๔๙} เพื่อให้รู้เรื่องราวที่เป็นบัญญัติที่มนุษย์หรือสัตว์ทั้งหลายใช้ในการสื่อสารหรือมากระทบกับอายตนะ ๖ กล่าวคือ ทางปัญจทวารวิถิที่รับปัญจอารมณ์ มีรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะนั้นเป็นการรับอารมณ์ที่กำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้าโดยความเป็นปรมัตถ์อารมณ์^{๑๕๐} คือ ยังไม่รู้จักความหมายหรือชื่อของอารมณ์ที่ประสบอยู่ต่อหน้าทางตา หู จมูก ลิ้น กายได้ ต่อเมื่อรับอารมณ์นั้นแล้วนำมาตรึกทางใจจึงจะสามารถรู้ความหมายหรือชื่อแห่งอารมณ์นั้น ๆ ได้ เช่น การเห็นคน เห็นธรรมชาติ เห็นสัตว์ได้นั้น ในขณะที่แรกก็เพียงมีความรู้ว่าเห็นสี หรือเห็นรูปต่าง ๆ เท่านั้น ขณะที่เห็นนั้นวิถิจิตเกิดทางจักขุทวารวิถิ ต่อเมื่อจักขุทวารวิถิดับไปแล้ว มโนทวารวิถิจึงน้อมเอาอารมณ์ที่เกิดทางจักขุทวารวิถินั้นมาประมวลรู้ต่อไปว่า เห็นอะไร เหมือนอย่างที่เคยเห็นมาแล้วหรือไม่ ในที่สุดก็ตัดสินใจอารมณ์นั้นได้ เพราะเหมือนกับที่ตนเคยเห็นมาแล้ว และสามารถกำหนดจดจำอารมณ์นั้นไว้ในใจ จึงตัดสินใจลงไปได้ว่าสิ่งที่เห็นนั้นเป็นคน เป็นธรรมชาติ หรือเป็นสัตว์ดังนี้ เป็นต้น การรู้เรื่องราวที่เห็น และเข้าใจความหมายของสรรพสิ่งต่าง ๆ นั้น เป็นเพราะเคยเข้าถึงอารมณ์ที่เป็นบัญญัติอารมณ์ที่ตนเคยสัมผัสหรือประสบมาจนชำนาญ และรู้ได้ด้วยจินตนาการหรือประมวลความคิดของจิต การรู้อารมณ์ต่อจากปัญจมโนทวารวิถินี้ จึงชื่อว่า ตทณวัตติกมโนทวารวิถิ หรืออนุพันธกมโนทวารวิถิ

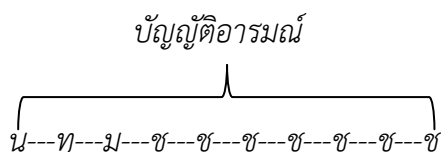
^{๑๔๙} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๓๙๖.

^{๑๕๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูตาสาร, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๐๘.

นามัคคหณวิธินี้มีอารมณ์เป็นสหทบัญญัติ คือ รู้ชื่อที่ใช้บัญญัติเรียกขานกันตามโวหารของชาวโลก ซึ่งเกิดขึ้นต่อจากการรวบรวมของสมุคคหณวิธิต

นอกจากนี้แล้วยังมีอย่างอื่นเกิดขึ้นขยายความของอรรถคคหณวิธิตให้รู้เนื้อความที่ละเอียดละออยิ่งขึ้นไปอีก แต่อนุโลมเข้าในอรรถคคหณวิธิต อันได้แก่

๕. กายวิญญูตติคคหณวิธิต เป็นมโนทวารวิธิตที่รู้ความหมายจากการเห็นอาการเคลื่อนไหวทางกายซึ่งเกิดต่อจากอรรถคคหณวิธิต เช่น ทำให้รู้ความหมายของกายวิญญูตตินั้นว่าการพยักหน้าหรือกวักมือเรียกนั้น กำลังทำอาการเรียกเรา

๖. วจวิญญูตติคคหณวิธิต เป็นมโนทวารวิธิตที่เกิดต่อจากอรรถคคหณวิธิต เป็นวิธิตที่รู้จากเสียงที่ได้ยินของวจวิญญูตตินั้นเรียกเรา

๗. อธิปายัคคหณวิธิต เป็นมโนทวารวิธิตที่เกิดต่อจากกายวิญญูตติคคหณวิธิต หรือ วจวิญญูตติคคหณวิธิต เมื่อวิธิตนี้เกิดขึ้นแล้ว ยิ่งรู้ความประสงค์จากกายวิญญูตติ และวจวิญญูตติยิ่งขึ้นไปกว่า ผู้พยักหน้า หรือกวักมือ หรือเสียงที่เรียกว่า “มานี้” ประสงค์เรียกเราให้ไปหา

ตัวอย่าง แสดงวิธิตที่เห็นผู้กวักมือเรียกเรา ดังนี้ คือ^{๑๕๖}

๑. จักขุทวารวิธิต เห็นรูปารมณอันเป็นปรมัตถอารมณ์ และเป็นปัจจุบันอารมณ์ คือ เห็นรูปารมณอย่างเดียว มีวิธิต คือ

ต---น---ท---ป---จ---ส---ณ---วุ---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ต---ต

๒. อตัตตคคหณวิธิต เป็นมโนทวารวิธิต รับรู้ารมณที่จักขุวิญญูตติได้เห็นแล้ว เป็นปรมัตถอารมณ์ (เห็นสี) แต่เป็นอดีตอารมณ์ มีวิธิตจิต คือ

น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ต---ต

๓. สมุหคคหณวิธิต เป็นมโนทวารวิธิตที่รวบรวมรูปารมณ อันเป็นปรมัตถอารมณ์ และเป็นอดีตอารมณ์ มีวิธิตจิต คือ

น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ต---ต

^{๑๕๖} วรรณสิทธิ ไวยทยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิธิตสังคหวิภาค, หน้า ๖๗.

๔. อัดถักคณวิถี เป็นมโนทวารวิถี ที่รู้บัญญัติเนื้อความว่า “กวัкмมือ” เป็นบัญญัติ
อารมณ์ มีวิถีจิต คือ

น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช

๕. กายวิญญูติคคณวิถี เป็นมโนทวารวิถี ที่รู้ความหมายจากการเห็นการ
เคลื่อนไหวยิ่งขึ้น คือรู้ว่า “กวัкмมือเรียกเรา” มีวิถีจิต คือ

น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช

๖. อธิปายัคคณวิถี เป็นมโนทวารวิถี ที่รู้ความละเอียดยิ่งขึ้นว่าเป็นบัญญัติ “กวัкмมือ
เรียกเราให้เข้าไปหา” มีวิถีจิต คือ

น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช

ตัวอย่าง แสดงวิถีที่ได้ยินผู้ร้องเรียกเราว่า “มานี่นะ” ดังนี้ คือ^{๑๕๗}

๑. โสตทวารวิถี ได้ยินเสียง คือ รับสหทวารมณที่เป็นปรมัตถอารมณ์ และเป็นปัจจุบัน
อารมณ์ มีวิถีจิต คือ

ตี---น---ท---ป---โส---ส---ณ---วุ---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ต---ต

๒. อตัตถคณวิถี เป็นมโนทวารวิถี รับสหทวารมณที่โสตวิญญูณได้ยินเป็นปรมัตถ
อารมณ์ (ได้ยินเสียง) แต่เป็นอดีตอารมณ์ มีวิถีจิต คือ

น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ต---ต

๓. สมุหคคณวิถี เป็นมโนทวารวิถี ที่รวบรวมสหทวารมณเป็นปรมัตถอารมณ์ แต่เป็น
อดีตอารมณ์ วิถีจิต คือ

น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ต---ต

(ถ้าเสียงเรียกพยางค์เดียว หรือคำเดียว ไม่มีสมุหคคณวิถี)

๔. นามคคณวิถี เป็นมโนทวารวิถีที่รู้ชื่อว่าเสียงที่เรียก เป็นบัญญัติอารมณ์ รู้จักชื่อ
เพราะเป็นคำไทย วิถีจิต คือ

น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช---ช

^{๑๕๗} วรรณสิทธิ ไวยทยะเสวี, พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค, หน้า ๖๘.

ธรรมอันชื่อว่าผัสสะปัญจมะ กล่าวคือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา และจิต (อีกนัยหนึ่ง) สภาพการเห็นอันมีผัสสะเป็นลำดับที่ ๕ ย่อมไม่เกิดจากจักขุ ย่อมไม่เกิดจากรูป ย่อมไม่เกิดขึ้นจากภายในระหว่างแห่งจักขุและรูป ธรรมชาติ กล่าวคือ การเห็นอันปัจจัยปรุงแต่งขึ้นนี้ อาศัยเหตุมีจักขุและรูป เป็นต้น ย่อมเกิดได้ประดุจดั่งเสียงแห่งกลองไฟรี อันบุคคลตีอยู่ ย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุมีกลองและมือ เป็นต้น^{๑๕๙}

อธิบายว่า เสียงกลองไม่ได้ซ่อนอยู่ภายในกลอง หรือภายในอุ้งมือแต่ประการใด ด้วยเหตุนี้ในเวลาตีกลองจะบอกว่าเสียงออกมาจากภายในกลองก็ไม่ได้ จะว่าออกมาจากอุ้งมือก็ไม่ได้ หมายความว่า รูปกลอง หรือรูปมือทั้งสองไม่ใช่สัทรูปแต่อย่างใด และก็ไม่ใช่ว่าเสียงจะเกิดขึ้นจากท่ามกลางระหว่างกลองและอุ้งมือ แท้จริงแล้ว เป็นเสียงที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยเหตุปัจจัย คือ กลองและการตีด้วยมือเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ กลอง อุ้งมือ และเสียงจึงเป็นคนละสิ่งกัน เช่นเดียวกับการเห็น คือ เมื่อครั้งยังไม่เห็น ก็ไม่ได้ซ่อนเร้นอยู่ในจักขุ หรือภายในรูปแต่อย่างใด หรือจะอยู่ระหว่างทั้ง ๒ อย่างก็หาไม่ เพราะเหตุนี้ เมื่อมีรูปการเห็นก็จะปรากฏ และทุก ๆ ครั้งที่มีรูปปรากฏ การเห็นที่ปรากฏนั้น ไม่ได้เกิดภายในจักขุเลย และก็ไม่ได้เกิดภายในรูปเลย (หมายความว่า รูปที่เป็นจักขุหรือรูปที่เป็นสีสน์ไม่ใช่เป็นที่เกิดของการเห็น) และการเห็นนั้นก็ได้เกิดจากภายในระหว่างแห่งจักขุ และสีสน์ทั้งสองเลย โดยแท้จริงแล้วเป็นเพียงสภาพการเห็นที่เกิดขึ้นแล้วเกิดขึ้นอีก เพราะการบรรจบกันของเหตุเหล่านี้ คือ จักขุ (จักขุปสาท) รูปสีสน์ (รูปารมณ) แสงสว่าง และมนสิการ ด้วยเหตุนี้ ทั้งจักขุ และสีสน์ก็เป็นรูปต่างหาก การเห็นก็เป็นรูปอีกต่างหาก ไม่ใช่อันเดียวกันแต่อย่างใด ต่างคน ต่างเหตุ ต่างปัจจัยด้วยกันทั้งสิ้น

สรุป อารมณ์ที่ปรากฏทางมนโทวาร จิตเกิดขึ้นโดยรำพึงถึงอารมณ์ก่อน แล้วจึงน้อมไปในอารมณ์นั้น การดำเนินไปของอารมณ์มี ๔ ระดับตามที่ได้สรุปไว้แล้ว ประเภทของวาระในการรับอารมณ์ทางมนโทวารประเภทที่ ๒ คือ ตทณูตติกมโนทวารวิธียหรืออนุพันธกมโนทวารวิธีย ได้แก่ มโนมวารวิธียที่เกิดต่อจากปัญจทวารวิธีย โดยมีปรมัตถ์เป็นอารมณ์เชื่อมโยงไปสู่บัญญัติ เพื่อให้รู้สมมุติบัญญัติตามที่แสดงไว้แล้วนั้น เป็นกฎเกณฑ์โดยทั่วไปในการรับรู้อารมณ์ทางปัญจทวารแล้วต่อเนื่องมารู้ทางใจ คือ ทางมนโทวารวิธีย เช่น วาระที่ติดตามจักขุทวาร เป็นต้น มี ๔ ชั้น คือ อดีตคคณวิธีย ๑ สมุหคคณวิธีย ๑ อัถลักคคณวิธีย ๑ และนามคคณวิธีย ๑ เป็นหลัก

๒.๔ อปัณนาวิธิ (โลกุตตรอปัณนาวิธิ)

อปัณนาวิธิ แปลว่า ทำลาย คือ ทำลายกิเลสมีนิวรณ์เป็นต้น^{๑๖๐} อีกนัยหนึ่งอปัณนาหมายถึง จิตที่แนบแน่นอยู่ในอารมณ์อันเดียวโดยเฉพาะ เพราะจะต้องมีอารมณ์อย่างเดียวกับจิตที่เคยแนบแน่น กับอารมณ์นั้นเสมอไป ไม่มีการเปลี่ยนแปลงอารมณ์เป็นอย่างอื่น ฉะนั้นจิตใดที่ได้อารมณ์อย่างแนบแน่น อย่างเดียว จิตนั้นเรียกว่า อปัณนาจิต ได้แก่ จิต ๓๕ หรือ ๖๗ ดวง (มหัคคตจิต ๒๗ และโลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐) ส่วนอปัณนาวิธิ คือวิธีที่มีอปัณนาชวนจิต ๒๖ หรือ ๕๘ ดวง (มหัคคตกุศลจิต ๙, มหัคคตกิริยาจิต ๙ และโลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐) ส่วนมหัคคตวิบากจิต ๙ นั้น แม้เป็นอปัณนาจิตก็จริง แต่ก็เป็วิธีมุตติจิต คือ จิตที่พ้นวิธิ มหัคคตวิบากจิตดวงนี้จึงเกิดไม่ได้ในอปัณนาวิธิ

อปัณนาชวนะ คือ อปัณนาจิตที่ทำหน้าที่เป็นชวนกิจเสพอารมณ์แนบแน่นอยู่โดยเฉพาะ และเพราะชวนจิตจะต้องเป็นจิตที่อยู่ในวิธิตัวช่วย อปัณนาชวนะ หรืออปัณนาวิธินี้ย่อมเกิดได้เฉพาะ ทางมโนทวารวิธิต่างเดียวเท่านั้น และย่อมไม่เกิดทางปัญจทวารวิธิต่างอื่น แต่เป็นมโนทวารวิธิที่ไม่ต้อง จำแนกเป็นวิภูตารมณ์วิธิ หรืออวิภูตารมณ์วิธิ หรือวิธิที่รับอารมณ์ชัดเจนมากบ้างหรือน้อยบ้างเหมือน อย่างมโนกามวิธิ เพราะอปัณนาวิธินี้มีอปัณนาจิตที่ต้องรับอารมณ์แนบแน่นอยู่กับอารมณ์อย่างเดียวกันจึงมี อารมณ์ที่ชัดเจนที่สุดเพียงประเภทเดียว คือ มีแต่วิภูตารมณ์วิธิอย่างเดียว^{๑๖๑} ถ้าอารมณ์ไม่ชัดเจนจริง ๆ แล้วอปัณนาวิธิ หรืออปัณนาชวนะก็จะเกิดขึ้นไม่ได้เลย แต่ไม่มีมหัคคตวิบากจิต เพราะไม่ใช่กามชวนะ ดังมีมาในธรรมสังคณี และอรรถกถาว่า:-

มรรคที่เกิดแก่พระสุกขวิปัสสภาก็ดี มรรคที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ได้สมบัติที่ไม่ทำฉานให้เป็น บาทก็ดี มรรคที่เกิดขึ้นเพราะทำปฐมฉานให้เป็นบาทแต่พิจารณาปกิณณกสังขารก็ดี ย่อม เป็นมรรคประกอบด้วยปฐมฉานทั้งนั้น ในมรรคจิตทั้งหมดย่อมมีโพชฌงค์ ๗ มรรคมองค์ ๘ และองค์ฉาน ๕ ด้วยว่า วิปัสสนาที่เป็นบุรพภาคแห่งมรรค แม้เหล่านั้น เป็นสภาพสหระต ด้วยโสมนัสบ้าง สหระตด้วยอุเบกขาบ้าง แต่ในกาลเป็นที่ออกไป (วุฏฐานคามินีวิปัสสนา) ถึงความเป็นสังขารอุเบกขญาณ ย่อมสหระตด้วยโสมนัสอย่างเดียว^{๑๖๒}

^{๑๖๐} คู่มือการฟังพระอภิธรรม เล่ม ๒, ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหวิภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๘๓.

^{๑๖๑} พระอนุตธจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๔๐๒.

^{๑๖๒} อภ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๖๒๕.

แสดงสัญลักษณ์วิถีจิตทางอัปนาชวนมโนทวารวิถี^{๑๖๓}

ตัวย่อ	วิถี	ความหมาย
ปริ	ปริกรรม	การจัดแจงปรุงแต่ง เพ่งอารมณ์ ให้ ฌาน อภิญญา มรรค และผลเกิดขึ้น ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาพึงจัดแจง ปรุงแต่ง โดยความรอบคอบมีการอบรมอินทรีย์ทั้ง ๕ ให้ สม่่าเสมอกันด้วยขวนจิตนี้
อุป	อุปจาร	เป็นขวนะที่เกิดขึ้นใกล้เคียงขอบเขตของอัปนาขวนะ คือ ใกล้สำเร็จ ฌาน อภิญญา มรรค และผล
อนุ	อนุโลม	กามขวนะที่เกิดขึ้นคล้ายตามขวนะทั้งสองฝ่าย กล่าวคือ ปริกรรมขวนะที่เกิดก่อนฌานวิถีและมัคควิถีจะเกิด และอัปนาขวนะที่เกิดขึ้นภายหลัง ที่ชื่อว่าอนุโลม เพราะเป็นไปตามสมควรแก่อัปนา โดยการกำจัดธรรม ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกัน
โค	โคตรภู	กามขวนะที่ชื่อว่า โคตรภู เพราะในขณะนั้นทำการ ทำลายตัดเชื้อชาติกาม (ในฌานวิถี) และทำการ ทำลายตัดเชื้อชาติปุถุชน (ในมัคควิถี) ให้เข้าถึงซึ่งเชื้อ ชาติมหัคคตะ และโลกุตตระ
โว	โวทาน	กามขวนะที่ทำให้รียบุคคลเข้าถึงความบริสุทธิ์เป็น พิเศษยิ่ง ๆ ขึ้นไป

อนึ่ง อัปนาวิถีมี ๒ ประเภท คือ โลกียอัปนาวิถี และโลกุตรอัปนาวิถี แต่ในการวิจัยนี้ จะกล่าวถึงเฉพาะโลกุตรอัปนาวิถีเท่านั้น เพราะผู้วิจัยมีความสนใจเฉพาะการเจริญวิปัสสนา ภาวนา มิใช่สมณะ หรือสมณะที่เป็นบาทฐานของวิปัสสนา

โลกุตรอัปนาวิถี

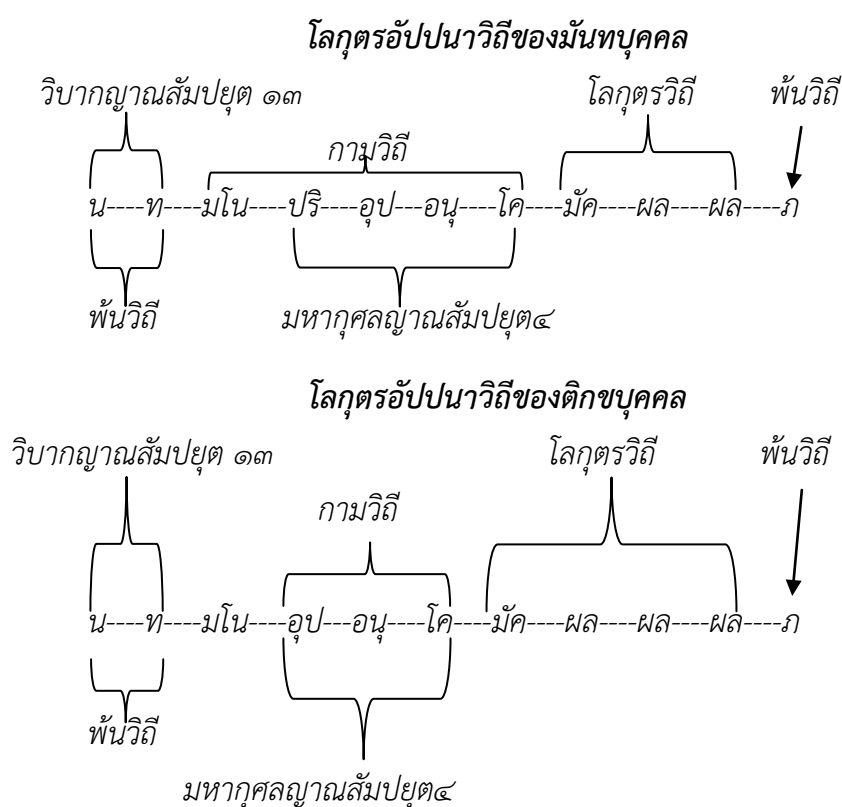
โลกุตรอัปนาวิถี คือ วิถีที่มีโลกุตรจิตเกิดขึ้นในวิชิตนั้น โลกุตรจิตมี ๘ ดวง หรือ ๔๐ ดวง^{๑๖๔} คือ มัคคจิต ๔ หรือ ๒๐ ผลจิต ๔ หรือ ๒๐ โลกุตรจิตนี้ล้วนมีนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวกัน ทั้งสิ้น ซึ่งผู้ที่จะบรรลุมรรค ผล นิพพานได้นั้น จะต้องเป็นติเหตุบุคคล ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา จนเกิดญาณทัสสนะมีนามรูปปริเนทญาณ เป็นต้น จนบรรลุมัคคญาณ ผลญาณ วิถีจิตที่เข้าถึงมรรคนี้

^{๑๖๓} พระอนุรุธาจารย์, อภิธัมมตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๔๐๓.

^{๑๖๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๖.

เรียกว่า มรรควิถี^{๑๖๕} หรือโลกุตรวิถี อริยมรรคเมื่อเกิดคราวหนึ่งย่อมกำจัดกิเลสอันตนพึงกำจัดให้หมดสิ้น นี่คือนิยามภาพแรกของมรรค และมรรคยังก่อให้เกิดวิบากอันประกอบไปด้วยชวนกิจเหมือนกุศลชวณะ และกิริยาชวณะในเวลาถัดมา ผลจิตเท่านั้นพึงเป็นไปด้วยนิยามภาพของมรรคในลำดับถัดไป ดังมีมาในอรรถกถา ความว่า

อริยมรรคเมื่อเกิดคราวหนึ่ง ย่อมกำจัดกิเลสอันตนพึงกำจัดให้ไม่เกิดอีก นี่คือนิยามภาพแรกของมรรค และมรรคยังก่อให้เกิดวิบากอันประกอบด้วยชวนกิจเหมือนกุศลชวณะ และกิริยาชวณะในเวลาถัดมา กระทำให้ควรแก่การเข้าสมบัติในเวลาใดเวลาหนึ่ง นี่คือนิยามภาพที่ ๒ ของมรรค ดังนั้นจึงไม่มีหน้าที่ของมรรคที่พึงให้เกิดอีกเพื่อกำจัดกิเลส หน้าที่ของมรรคเพื่อการเข้าสมบัติอีกก็ไม่มีเช่นกัน แม้หากบุคคลใดบุคคลหนึ่งดำริว่าเราไม่ต้องการเข้าผลสมบัติ จักเข้ามรรคที่ได้บรรลุมาก่อน แล้วกระทำการบริกรรม ลำดับนั้นผลจิตเท่านั้นพึงเป็นไปด้วยนิยามภาพของมรรคเจตนาที่เคยเกิดคราวเดียวแล้วดับไป มรรคจิตจะเกิดขึ้นไม่ได้^{๑๖๖} มรรควิถีเกิดขึ้นได้ดังนี้ คือ

^{๑๖๕} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, หน้า ๒๓๙.

^{๑๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๐.

บุคคลผู้จะบรรลุมรรคผลได้นั้นจะต้องเจริญวิปัสสนากาวนา เพื่อฝึกปัญญาให้แก่กล้าขึ้นโดยลำดับ จนวิปัสสนาญาณเกิดมีนามรูปปริจเฉทญาณ เป็นต้น ไปจนถึงสังขารูปกษายาณ ที่ถูกต้องด้วยความบริสุทธิ์หมดจด ปราศจากวิปัสสนูปกิเลส เมื่อปัญญามีกำลังมากพอที่จะบรรลุมรรคผล อันมีนิพพานเป็นอารมณ์ โดยอาศัยอารมณ์รูปนามปรากฏความเป็นไตรลักษณ์นั้น ทำให้ภวังคจลนระ คือ ภวังคจิตไหว และภวังค์คุปฺจเฉทะ คือ ตัดกระแสภวังค์แล้วขึ้นสู่วิถีทางมโนทวารวิถี เมื่อมโนทวารารวชชนะเกิดขึ้นแล้ว ก็อาศัยมโนสิกการในอารมณ์อันสืบเนื่องมาจากภวังค์นั่นเอง เมื่อมโนทวารารวชชนะจิตดับไป มหากุศลญาณสัมปยุตดวงหนึ่งดวงใดใน ๔ ดวงนั้น ก็เกิดขึ้นทำหน้าที่เสพอารมณ์ คือ ขวนกิจ ๔ ขณะ

ขณะที่ ๑ เรียกว่าปริกรรม มีอารมณ์รูปนาม โดยความเป็นไตรลักษณ์ หมายความว่า ดวงจิตนี้รับอารมณ์ที่ปัญญาได้กระทำมาให้บริสุทธิ์ คือ ปลอดจากวิปัสสนูปกิเลสแล้ว นำมาเพื่อประหาณอนุสัยกิเลสในมรรควิถี ที่นำโลกียอารมณ์ คือ รูปนาม ที่มีความเป็นไตรลักษณ์เข้ามาสู่เขตของมรรควิถี เกือบจะพ้นเขตโลกียออกไป

ขณะที่ ๒ เรียกว่าอุปจาระ มีอารมณ์รูปนาม ที่มีพิจารณาโดยความเป็นไตรลักษณ์เช่นกัน เป็นจิตที่ใกล้มรรค ผล ยิ่งขึ้น

ขณะที่ ๓ เรียกว่าอนุโลม ซึ่งหมายถึงว่า จิตดวงนี้เป็นผู้ทำการดับอารมณ์ของโลภี คือ รูปนามให้หมดสิ้นไป

ขณะที่ ๔ เรียกว่าโคตรภู คือ เมื่ออนุโลมขณะดับไปแล้ว โคตรภูจิตก็จะเกิดขึ้นทันที มีสภาพหน่วงเอานิพพานมาเป็นอารมณ์แก่มคฺคจิต หมายความว่า โคตรภูนี้ เป็นจิตที่สามารถดับโลกียอารมณ์มารับโลกุตระอารมณ์ คือ นิพพานอารมณ์ได้สำเร็จ เรียกว่าจิตที่กระทำการข้ามจากตระกูลปุณฺณสู่ตระกูลอริยบุคคล

เมื่อโคตรภูจิตดับลงแล้ว มคฺคจิต อันเป็นโลกุตระจิต และเป็นขวนจิตขณะที่ ๕ ก็เกิดขึ้น เสพอารมณ์นิพพานที่โคตรภูจิตนำส่งให้ด้วยอำนาจอาเสวนปัจจย มคฺคจิตนี้จะทำหน้าที่ประหาณอนุสัยกิเลส อุปมามคฺคจิตนี้เหมือนกับผู้ที่ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ จะต้องกำจัดอริราชศัตรูให้ราบคาบไปด้วยอุบายแห่งปัญญานั่นมกกล้า และเฉียบขาด เมื่อได้ปราบปรามอริราชศัตรูลงราบคาบแล้ว มคฺคจิตดับ ผลจิตก็จะขึ้นเสพอารมณ์พระนิพพานอันเป็นอมตสมบัติ คือ วิมุตติสุข โดยไม่ต้องทำการประหาณอะไรอีก ๒ ขณะแล้วก็ดับเป็นภวังค์ ก็เป็นการสิ้นสุดมรรควิถี ที่ทำหน้าที่ประหาณอนุสัยกิเลสไปแล้ว เป็นครั้งที่ ๑^{๑๖๗} ผู้เจริญวิปัสสนากาวนาผู้นั้นได้นามว่าเป็นพระอริยบุคคล คือ พระโสดาบันบุคคล^{๑๖๘}

^{๑๖๗} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, หน้า ๕๕๖.

^{๑๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๘-๒๓๙.

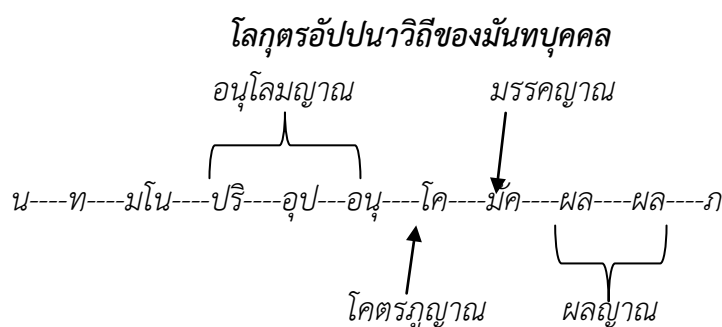
มรรควิธีที่ทำหน้าที่ประหาณอนุสัยกิเลสนี้จะต้องเกิดขึ้น ๔ ครั้งจึงจะประหาณอนุสัยกิเลสให้เสร็จสิ้นได้ ในมรรควิธีเหล่านี้ ไม่ว่าจะเป็นวิธีของมณฑบุคคล หรือตักขบุคคลก็ตาม มัคคจิตก็จะเกิดได้เพียงขณะเดียวเท่านั้น ดังมีมาในธรรมสังคณี และอรรถกถาว่า:-

ก็ในวาระ (คือ ในมรรควิธี) ใด มีการออกไปด้วยมรรค ในวาระนั้นไม่มีอนุโลมดวงเดียว ไม่มีอนุโลมดวงที่ ๕ เพราะอนุโลมมีครั้งเดียวย่อมไม่ได้ อาเสวนปัจจย อนุโลมดวงที่ ๕ ย่อมห้วนไห เพราะใกล้ตักกวังค์ เพราะว่าในคราว (ขณะ) จิตใกล้วังค์ดวงที่ ๕ นั้นชื่อว่า จิตตกไปแล้ว เพราะฉะนั้นอนุโลมจึงไม่มีดวงเดียว ไม่มีในดวงที่ ๕

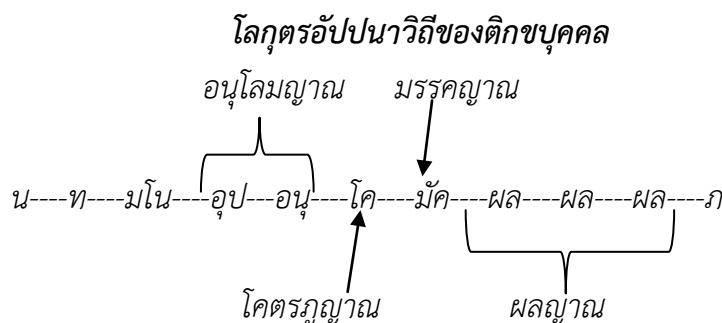
ก็บุคคลผู้มีปัญญามากมีอนุโลม ๒ ดวง ดวงที่ ๓ เป็นโคตรภูมฺ ดวงที่ ๔ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๓ ดวง จากนั้นจิตก็ลงสู่วังค์

ส่วนบุคคลผู้มีปัญญานกลาง อนุโลมมี ๓ ดวง ดวงที่ ๔ เป็นโคตรภูมฺ ดวงที่ ๕ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๒ ดวง จากนั้นก็ลงสู่วังค์^{๑๖๙}

มณฑบุคคล อนุโลมญาณเกิด ๓ ขณะ, โคตรภูมฺญาณ ๑ ขณะ, มรรคญาณ ๑ ขณะ, ผลญาณ ๒ ขณะ รวมขณะ ๗ ขณะ

ตักขบุคคล อนุโลมญาณเกิด ๒ ขณะ, โคตรภูมฺญาณ ๑ ขณะ, มรรคญาณ ๑ ขณะ, ผลญาณ ๓ ขณะ รวมขณะ ๗ ขณะ^{๑๗๐}

^{๑๖๙} อภ.สจ.อ. (ไทย) ๑/๑/-/๖๓๐.

^{๑๗๐} พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหากรรมฐานาจารย์ยะ, วิปัสสนาธิปนิฎีกา, หน้า ๑๙๐.

สรุป อธิปนาวิธิจัดเป็นมโนทวารวิธิต่างกัน แต่เป็นมโนทวารวิधिที่ไม่ต้องการมีการจำแนกเป็น วิภูตารมณวิधि หรือวิภูตารมณวิधि หรือวิधिที่รับอารมณ์ชัดเจนมากบ้างน้อยบ้าง เหมือนอย่างมโน ทวารกามวิधि เพราะอธิปนาวิธินี้มีอธิปนาจิตที่ต้องรับอารมณ์ที่แนบแน่นอยู่กับอารมณ์อย่างเดียวย จึงมีอารมณ์ที่ชัดเจนที่สุดเพียงประการเดียว ถ้าอารมณ์ไม่ชัดเจนอธิปนาวิधि หรืออธิปนาชวณะก็จะ เกิดขึ้นไม่ได้เลย มี ๒ ประเภท คือ โลภียอธิปนาวิधि และโลกุตรอธิปนาวิधि แต่ในการวิจัยนี้จะ กล่าวถึงเฉพาะโลกุตรอธิปนาวิधिเท่านั้น สำหรับผู้ที่บรรลุมรรค ผล นิพพาน ได้นั้นจะต้องเป็นผู้ที่ เจริญวิปัสสนาภาวนาจนเกิดวิปัสสนาญาณมีนามรูปปัจจุณญาณ เป็นต้น จนเข้าถึงมรรควิधि หรือ โลกุตรอธิปนาวิधि นั่นเอง

๒.๔.๑ มัคควิधि

ว่าโดยองค์ธรรมปรมาตม วิธิจิตเหล่านั้นได้แก่ มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหากุศลญาณ สัมปยุตตจิต ๔ โสตาปัตติมัคคจิต ๑ หรือ ๕ และโสตาปัตติผลจิต ๑ หรือ ๕

สำหรับวิธิจิตทั้งหมดที่อยู่ในวิธินี้ มโนทวาราวชชนจิต ๑ และมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ในขณะที่ทำหน้าที่ปริกรรม อุปจาร และอนุโลม มีพระไตรลักษณ์แห่งรูปนามเป็นอารมณ์ ส่วน ในขณะที่ทำหน้าที่โคตรภู และโสตาปัตติมัคคจิต ๑ หรือ ๕ โสตาปัตติผลจิต ๑ หรือ ๕ มีพระ- นิพพานเป็นอารมณ์

การเกิดขึ้นของโสตาปัตติมัคควิधि

การเกิดขึ้นแห่งโสตาปัตติมัคควิधिของติกขบุคคลมีดังนี้คือ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาที่ กำลังปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอยู่นั้น ก่อนที่จะบรรลุมรรคผลและนิพพานนั้น ต้องได้เห็นพระไตร ลักษณ์โดยชัดเจนอย่างสูงสุด และในขณะนั้นภวังคใจได้เกิดขึ้น ๒ ขณะ ชื่อว่า ภวังคจลนะ และ ภวังคคูปัจเฉพะ แล้วก็ดับลงต่อจากนั้นมโนทวาราวชชนจิตก็เกิดขึ้นรับสภาพรูปหรือนามแล้วดับลง ในลำดับนั้นมหากุศลญาณสัมปยุตตชวชนจิต ๔ ดวงใดดวงหนึ่งเกิดขึ้น ๓ ขณะ ใน ๓ ขณะนั้น อุปจารและอนุโลม รับอารมณ์ที่เป็นรูปหรือนามแล้วก็ดับลง ส่วนโคตรภูนั้นรับพระนิพพานเป็น อารมณ์ โดยฐานะที่เป็นอาวัชชนะของโสตาปัตติมัคคจิต และทำลายเชื้อชาติปุณฺณแล้วก็ดับลง ต่อจากนั้นโสตาปัตติมัคคจิตก็เกิดขึ้น ๑ ขณะ รับพระนิพพานเป็นอารมณ์พร้อมกับประหาณ ทิฏฐิ และวิจิกิจฉา โดยไม่มีเหลือแล้วก็ดับลง ต่อจากนั้นโสตาปัตติผลจิตก็เกิดขึ้น ๓ ขณะ รับพระ- นิพพานเป็นอารมณ์ แล้วก็ดับลงต่อจากนั้นภวังคจิตก็เกิดขึ้นและมโนทวารวิधिที่มีมหากุศลญาณ สัมปยุตตชวชนจิตดวงใดดวงหนึ่งย่อมเกิดขึ้น ทำหน้าที่โดยฐานะเป็นปัจจุณญาณวิधि กล่าวคือ ทำ หน้าที่พิจารณาบรรลุมรรค ผล นิพพาน ก็เลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่เกิดขึ้นหลายรอบตาม สมควรต่อไป^{๑๗๑}

^{๑๗๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปริจเฉทที่ ๔ วิธิสังคหะ, หน้า ๑๑๔.

พระโสดาบันบุคคลย่อมทรงไว้ซึ่งคุณวิเศษ สามารถประหามกิเลสให้ขาดออกไปจากจิตสันดานได้เป็นบางประการ นอกจากนั้นยังสามารถตัดกองทุกข์อันมากมายให้ลดน้อยลงได้ และสามารถปิดประตูอบายภพได้อย่างเด็ดขาด แต่ข้อสำคัญที่นับว่าเป็นพิเศษสุดยอดก็คือ พระโสดาบันบุคคลนี้ได้ประสบสมบัติอันประเสริฐล้ำเลิศยิ่งกว่าสมบัติแห่งพระเจ้าจักรพรรดิหรือสมบัติอื่นใดในโลกทั้งมวล

วิถิจิตของพระโสดาบัน ที่บรรลु สกทาคามิมรรค ผล ^{๑๗๒}

วิถิจิตของพระสกทาคามี ที่บรรลु อนาคามิมรรค ผล ^{๑๗๓}

วิถิจิตของพระอนาคามี ที่บรรลु อรหัตตมรรค ผล ^{๑๗๔}

วิถีของมรรคทั้ง ๓ นี้เรียกว่ามรรควิถีเบื้องต้น ๓ วิถิจิต ก็มีลำดับเช่นเดียวกันกับโสดาปัตติมรรควิถี (มรรควิถีเบื้องต้น) คงเปลี่ยนแต่โคตรภูจิต เป็น โวทาน คำว่า โวทานนี้ แปลว่า ขวนจิตโดยย่อทำให้พระอริยบุคคลเข้าถึงความบริสุทธิ์ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

สรุป มรรควิถี เป็นสภาพจิตที่เกิดในมรรควิถีเพียง ๑ ขณะเท่านั้น รับพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้วจะไม่เกิดกับบุคคลนั้นอีก จนกว่าบุคคลนั้นจะบรรลุสกทาคามิมรรคจึงจะเปลี่ยนเป็นอริยบุคคลใหม่ เมื่อโสดาปัตติมรรคเกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำให้บุคคลนั้นเปลี่ยนสถานภาพจากปุถุชนเป็นพระอริยบุคคล นอกจากนี้แล้วโสดาปัตติมรรคจิตนี้ยังทำการประหามอนุสัยกิเลสบางประการให้หมดไปจากชั้นธสันดาน เรียกว่า สมุจเฉทประหาม

๒.๔.๒ มัคควิถีเบื้องต้น ๓

ว่าโดยบุคคล เกิดขึ้นแก่บุคคล ๓ จำพวก กล่าวคือ สกทาคามีมัคควิถี เกิดขึ้นแก่พระโสดาบันบุคคล อนาคามีมัคควิถีเกิดขึ้นแก่พระสกทาคามีบุคคล อรหัตตมัคควิถีเกิดขึ้นแก่พระอนาคามีบุคคล

ว่าโดยองค์ธรรมปรมัตถ์ ภาวค์แรกและภาวค์หลังได้แก่ ติเหตุกภวักคจิต ๑๓ คือ ติเหตุกคามภวักคจิต ๔ และมหัคคตภวักคจิต ๙ แล้วแต่บุคคลและภูมิส่วนวิถิจิตเหล่านั้นได้แก่ มโนทวาราวชชนจิต ๑ มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มัคคจิตเบื้องต้น ๓ หรือ ๑๕ และผลจิตเบื้องต้น ๓ หรือ ๑๕

ว่าโดยอารมณ์ ภาวค์แรกและภาวค์หลัง มีอารมณ์เช่นเดียวกันกับอาทิกัมมิกฉานวิถี

^{๑๗๒} พระอนุรุทธาจารย์, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภวังค์, หน้า ๒๔๕.

^{๑๗๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๖.

^{๑๗๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๗.

สำหรับวิถีจิตทั้งหมดที่อยู่ในวินีนี้ มโนทวาราวชชนจิต ๑ และมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ในขณะที่ทำหน้าที่ปริกรรม อุปจาร และอนุโลม มีพระไตรลักษณ์แห่งรูปนามเป็นอารมณ์ ส่วนในขณะที่ทำหน้าที่โวทาน และมัคคจิตเบื่องบน ๓ หรือ ๑๕ ผลจิตเบื่องบน ๓ หรือ ๑๕ มีพระนิพพานเป็นอารมณ์^{๑๗๕}

การเกิดขึ้นแห่งมัคคจิตเบื่องบน ๓ ของมันทบุคคลมีดังนี้ คือ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาที่กำลังปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานอยู่นั้น ก่อนที่มัคคจิตเบื่องบนจะเกิดขึ้นต้องได้เห็นพระไตรลักษณ์โดยชัดเจนอย่างสูงสุด และในขณะนั้นภวังค์ไหวได้เกิดขึ้น ๒ ขณะชื่อว่า ภวังคจลนะ และภวังค์คฺปัจเฉทะ แล้วก็ดับลง ต่อจากนั้นมโนทวาราวชชนจิตก็เกิดขึ้นรับสภาพรูปหรือนามแล้วก็ดับลง ในลำดับนั้นมหากุศลญาณสัมปยุตตชวชนจิต ๔ ดวง ๆ ใดดวงหนึ่งเกิดขึ้น ๔ ขณะ ใน ๔ ขณะนั้น ปริกรรม อุปจาร และอนุโลมรับอารมณ์ที่เป็นรูปหรือนามแล้วก็ดับลง ส่วนโวทานรับพระนิพพานเป็นอารมณ์โดยฐานะเป็นอวิชชนะของมัคคจิตเบื่องบน ๓ ต่อจากนั้นสกทาคามีมัคคจิต อนาคามีมัคคจิต หรืออรหัตตมัคคจิตก็เกิดขึ้น ๑ ขณะ (ตามสมควรแก่บุคคล) รับพระนิพพานเป็นอารมณ์ พร้อมกับประหานกิเลสตามสมควร^{๑๗๖} โดยไม่มีเหลือแล้วก็ดับลง ต่อจากนั้นสกทาคามีผลจิต อนาคามีผลจิต หรืออรหัตตผลจิตก็เกิดขึ้น ๒ ขณะ (ตามสมควรแก่บุคคล) รับพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้วก็ดับลงต่อจากนั้นภวังคจิตก็เกิดขึ้น แล้วปัจจเวกขณวิถีที่มีหน้าที่พิจารณามรรค ผล นิพพาน กิเลสที่ละ และกิเลสที่เหลือ^{๑๗๗} ก็เกิดขึ้นตามสมควรต่อไป

๒.๔.๓ ผลสมাপัตติวิถี การเกิดขึ้นแห่งผลสมাপัตติวิถีของมันทบุคคลและติกขบุคคล มีดังนี้ คือ พระอริยบุคคลทั้งหลายก่อนที่จะเสวยวิมุตติสุข^{๑๗๘} (ดูรายละเอียดในบทที่ ๓) กล่าวคือ เมื่อประสงค์จะกระทำจิตให้เข้าอยู่ในอารมณ์นิพพานที่อริยผลญาณ อันได้บังเกิดแล้วแก่ตน เพื่อเสวยวิมุตติสุข อันเป็นความสงบสุขที่เนื่องมาจากความดับของอาสวะกิเลส ซึ่งได้ประจักษ์แล้วในปัจจุบันชาตินี้ ดังมีมาในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ว่า:-

ภิกษุฉันใส่ใจว่า เราจักพูดเรื่องเห็นปานนี้ คือ เรื่องความมักน้อย เรื่องความสันโดษ เรื่องความสงัด เรื่องความไม่คลุกคลีกัน เรื่องความปรารภความเพียร เรื่องศีล เรื่องสมาธิ เรื่องปัญญา เรื่องวิมุตติ เรื่องวิมุตติญาณทัสสนะ ซึ่งเป็นเรื่องขัดเกลากิเลสอย่างยิ่ง เป็นสัปปายะแก่ความเป็นไปแห่งจิต เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน^{๑๗๙}

^{๑๗๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะ, หน้า ๑๑๕.

^{๑๗๖} ชุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๑๔๓/๗๕๒.

^{๑๗๗} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑/๑/๑๐๐/๑๘๔.

^{๑๗๘} ม.อ.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๔๘.

^{๑๗๙} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๙/๒๒๗.

การเข้าผลสมาบัตินี้จะฝึกหัดให้เกิดความชำนาญจนเป็นวิธีเหมือนอย่างในการเข้าฌานสมาบัติวิธีไม่ได้^{๑๘๐} เพราะอำนาจแห่งมกคจิตที่บังเกิดขึ้นเพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น ฉะนั้นการที่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาจะรู้ได้ว่าตนเองบรรลุมรรค ผล หรือไม่นั้นต้องหมายเอาผลสมาบัติเท่านั้น การเข้าผลสมาบัติได้นั้นต้องตั้งจิตอธิษฐาน^{๑๘๑} ว่า โลกุตตรธรรมที่ข้าพเจ้าได้บรรลุแล้วจงบังเกิดขึ้นและอารมณ์ที่เป็นสังขตธรรมจงดับไปตลอดเวลา ๑-๒ ชั่วโมง แล้วก็ปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐานทั้ง ๔ กล่าวคือ กำหนดรูปนามที่กำลังเกิดอยู่ภายในตน ก่อนผลจิตจะเกิดนั้นภวังค์ไหวได้เกิดขึ้น ๒ ขณะชื่อว่า ภวังคจลนะ และภวังค์คุปจเฉตะ แล้วก็ดับลงต่อจากนั้นมโนทวาราวชจิตก็เกิดขึ้นรับสภาพรูปหรือนามแล้วก็ดับลง ในลำดับนั้นมหากุศลญาณสัมปยุตต์ ๔ ดวง หรือมหาภิรียาญาณสัมปยุตตชวนจิต ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเกิดขึ้น ๔ ขณะ หรือ ๓ ขณะ แล้วแต่บุคคล รับสภาพรูปหรือนามโดยฐานะเป็นอนุโลมแล้วก็ดับลง^{๑๘๒} ต่อจากนั้นผลจิตก็เกิดขึ้นติดต่อกันเรื่อย ๆ ไปตลอดเวลาที่ตนได้อธิษฐานไว้ (ดูรายละเอียดในบทที่ ๔) เมื่อครบกำหนดเวลาตามที่ตนได้อธิษฐานไว้แล้วภวังคจิตก็เกิดขึ้นหลังจากนั้นปัจเจกขณวิถีมืดมนที่พิจารณาผล และนิพพานก็เกิดขึ้นตามสมควรต่อไป

การเข้าผลสมาบัติ

การเข้าผลสมาบัตินั้น กระทำได้โดยน้อมเอานิพพานที่ประจักษ์แล้วนั้นมาเป็นอารมณ์จิตที่จะเข้าผลสมาบัตินั้นจึงไม่เรียกกันว่า ปริกรรม อุปจาระ เหมือนการเข้าฌานสมาบัติ เพียงแต่น้อมจิตสู่นิพพานอารมณ์ ซึ่งเรียกจิตขณะนั้นว่า “อนุโลม” คือ อนุโลมที่จะให้จิตถึงพระนิพพานหรือได้อารมณ์นิพพานนั่นเอง

ผู้ที่จะเข้าผลสมาบัติได้นั้นต้องเป็นอริยบุคคล คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี หรือพระอรหันต์ และพระอริยบุคคลนั้น ๆ เข้าผลสมาบัติได้ก็เฉพาะพระอริยผลที่ตนได้ในครั้งสุดท้ายเท่านั้น แม้อริยผลที่ตนผ่านมาแล้วก็ตาม ก็ไม่สามารถที่จะเข้าผลสมาบัติด้วยผลจิตที่ผ่านมาแล้วนั้นได้ เช่น พระโสดาบันต้องเข้าผลสมาบัติด้วยโสดาปัตติผลจิต เป็นต้น

พระอริยบุคคลเมื่อเข้าผลสมาบัตินั้นต้องตั้งความปรารถนา โดยขณะตั้งความปรารถนามหากุศลญาณสัมปยุตของพระอริยะเบื้องต้น คือ พระเสกขบุคคล หรือมหาภิรียาญาณสัมปยุตของพระอรหันต์ ก็จะปรากฏขึ้นเป็นอธิษฐานวาทดังนี้^{๑๘๓}

^{๑๘๐} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๙๗/๑๑๔.

^{๑๘๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๒/๖๐๘-๖๐๙.

^{๑๘๒} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๔ วิธีสังคหะ**, หน้า ๑๑๗.

^{๑๘๓} วรณสิทธิ ไวยทยะเสวี, **พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๔ วิธีสังคหวิภาค**, หน้า ๙๙.

น---ท---ม---ช---ช---ช---ช---ช---ช

เมื่ออธิษฐานแล้วก็เจริญวิปัสสนามีรูป-นามโดยมี ความเป็นไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ นับแต่อุทฺทัพพญาณเป็นต้น จนน้อมเอานิพพานมาเป็นอารมณ์ ผลจิตเกิดขึ้นเรื่อย ๆ มีนิพพานเป็นอารมณ์ เรียกว่า “ผลสมาบัติวิถิ” มีวิถิดังนี้

น---ท---ม---อนุ---อนุ---อนุ---อนุ-----ผลจิตเรื่อยไป-----ภ---ภ

ผลสมาบัติวิถินี้ มีอนุโลมจิตเกิดขึ้น ๔ ขณะของมณฑบุคคล หรืออนุโลมจิต ๓ ขณะของติกบุคคล มีอารมณ์ของวิปัสสนาที่ตนเคยได้แล้ว คือ มีรูป-นามที่เป็นความเกิดดับของอุทฺทัพพญาณเป็นอารมณ์ เมื่ออนุโลมจิตดวงสุดท้ายดับลงผลจิตก็จะปรากฏขึ้นมามากมายตามเวลาที่ได้อธิษฐานไว้ หลังจากนั้นภวังคจิตก็จะเกิดขึ้นแทน อันเป็นการสิ้นสุดของผลสมาบัติวิถิ

อนึ่ง ในมรรควิถินั้น ผลขณะไม่เรียกว่า ผลสมาบัติ เพราะไม่มีปริกรรม คือ ผลขณะ ๒ หรือ ๓ ครั้งนี้เกิดจากอำนาจของอริยมรรค เป็นสภาวะที่ติดตามาเอง ส่วนผลสมาบัติ นั้นไม่เกี่ยวกับอริยมรรค เพราะมีปริกรรมโดยเฉพาะ เนื่องจากผลสมาบัติต้องอาศัยปริกรรมจึงจะเกิดขึ้นได้ ผลสมาบัติก็คือ ผลขณะที่เกิดติดต่อกันนั่นเอง เมื่ออริยบุคคลทั้งหลายปรารถนาจะเข้าผลสมาบัติก็ต้องกำหนดรูปนาม สังขาร นับตั้งแต่พลวอุทฺทัพพญาณ (ที่พ้นวิปัสสนูปกิเลสแล้ว) เป็นต้นไป โดยลำดับจนถึงอนุโลมญาณ ต่อจากนั้นรูปนาม สังขารทั้งหมดก็ดับเข้าสู่พระนิพพานเลย ฉะนั้นผลของอริยมรรคที่ไม่มีปริกรรม และผลสมาบัติที่มีปริกรรมโดยเฉพาะจึงต่างกันดังนี้^{๑๘๔}

สรุป ผลสมาบัติวิถิ เป็นขณะจิตที่เกิดขึ้นในขณะที่พระโสดาบันเข้าผลสมาบัติ เพื่อเสวยความสุขในสภาพของพระนิพพานที่ปราศจากกิเลสตัณหา และไม่เจือปนด้วยสังขตธรรม ทั้งปวง เรียกว่า การเสวยวิมุตติสุข ช่วงระยะเวลาหนึ่ง พระสกทาคามี พระอนาคามี หรือพระอรหันต์ และพระอริยบุคคลนั้น ๆ เข้าผลสมาบัติได้ ก็เฉพาะพระอริยผลที่ตนได้ในครั้งสุดท้ายเท่านั้น แม้อริยผลที่ตนผ่านมาแล้วก็ตาม ก็ไม่สามารถที่จะเข้าผลสมาบัติด้วยผลจิตที่ผ่านมาแล้วนั้นได้ และมีสภาพจิตที่มีความประณีตยิ่งขึ้นไป ผลจิตที่รับพระนิพพานเป็นอารมณ์ สภาพดับสังขารเท่านั้นย่อมปรากฏ โดยไม่มีความเกิดดับอีก ดังนั้น ผู้เห็นประจักษ์พระนิพพานจึงยังเห็นว่าพระนิพพานเป็นสภาพเที่ยง เพราะไม่มีความเกิดดับอีกต่อไป

^{๑๘๔} พระอาจารย์ ดร.ภทฺทนต์ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุฐานาจริยะ, วิปัสสนาทีปนิฎก, หน้า ๒๔๖.

๒.๔.๔ ปัจจเวกชนวิธี

ปัจจเวกชนวิธี หมายถึง การพิจารณาสภาพธรรมโดยประสงค์ที่จะทราบสภาพธรรมตามความเป็นจริงด้วยปัญญา เรียกว่า “ปัจจเวกชนสัมมาทิฐิ” ซึ่งเป็นวิธีของมหากุศล หรือมหาภิรชาขณะ มโนทวารที่เกิดขึ้น พิจารณาถึงสภาพที่เป็นไปโดยความเป็นจริง หลังจากที่อยู่อุปนาวิธิต่าง ๆ ดับไปแล้ว

ก. ปัจจเวกวิธีที่เกิดจากโลกียอุปนาวิธิต เป็นวิธีที่เกิดหลังจากอาทิกัมมิกฉานวิธี หรือฉานสมาบัติวิธี ทำหน้าที่พิจารณาองค์ฌานที่เกิดขึ้นแล้ว แต่การเกิดขึ้นของปัจจเวกชนวิธีนี้มีได้ไม่แน่นอน เนื่องจากความรู้ความเข้าใจในฌาน โดยเฉพาะบุคคลผู้พึงสำเร็จฌานใหม่ ๆ ยังไม่ได้ฝึกหัดให้เป็นนิสัยแล้ว อาจยังไม่เข้าใจในการพิจารณาองค์ฌานได้ ดังนั้นปัจจเวกชนวิธีที่เกิดต่อจากฉานวิธี จึงไม่สามารถกล่าวแน่นอนได้ว่าว่าจะเกิดขึ้นได้หรือไม่เสมอไป

ข. ปัจจเวกชนวิธีที่เกิดต่อจากโลกุตตรอุปนาวิธินั้นจะต้องเกิดขึ้นแน่นอน เพราะมรรควิธีเกิดขึ้นได้นั้นต้องอาศัยการเจริญปัญญา เมื่อมรรควิธีสิ้นสุดลงมหากุศล หรือมหาภิรชาญาณสัมปยุต ย่อมพิจารณาสภาพธรรมที่เป็นไปในความจริงด้วยปัจจเวกชนวิธีนี้อย่างแน่นอน อารมณ์ที่ปัจจเวกชนวิธีจะพิจารณามีอยู่ ๕ ประการ คือ

๑. พิจารณามัคคจิต
๒. พิจารณาผลจิต
๓. พิจารณานิพพาน
๔. พิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว
๕. พิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ (ยกเว้นพระอรหันต์)

การพิจารณาใน ๓ ประการแรก คือ มัคคจิต ผลจิต และนิพพาน จะต้องมีการพิจารณาทุกครั้งไป ส่วนการพิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว^{๑๘๕} และกิเลสที่ยังเหลืออยู่นั้น ผู้เจริญวิปัสสนาต้องเป็นผู้ได้ศึกษาด้านปริยัติ จึงจะสามารถพิจารณาเรื่องราวของกิเลสได้ แต่ถ้าไม่ได้ศึกษามา ก็จะไม่ทราบเรื่องของกิเลส จึงไม่สามารถที่จะพิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ แต่สำหรับผู้ที่ได้ศึกษาปริยัติมาแล้วหรือได้ปฏิสัมภิทา^{๑๘๖} ย่อมมีการพิจารณาปัจจเวกชนวิธีได้ทั้ง ๕ ประการ ปัจจเวกชนวิธีที่เกิดหลังจากโสดาปัตติมรรควิธี, สกทาคามีมรรควิธี, อนาคามีมรรควิธี ย่อมมีการพิจารณาธรรมได้ทั้ง ๕ ประการ ส่วนปัจจเวกชนวิธีที่เกิดขึ้นหลังจากอรหัตตมรรควิธี มีการพิจารณาธรรมได้เพียง ๔ ประการ คือ เว้นพิจารณากิเลสที่เหลืออยู่เสีย เพราะพระอรหันต์เป็นพระชินาสพ คือ ผู้ที่กิเลสสิ้นแล้ว จึงไม่มีกิเลสที่ยังเหลืออยู่ เพื่อให้พิจารณาได้

^{๑๘๕} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑/๑๔๓/๗๕๖.

^{๑๘๖} ตูรายละเอียดยใน อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๒/๒/๗๘๙-๗๙๔/๕๓๗-๕๕๖.

สรุป ในบทนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าในรายละเอียดที่เป็นหลักพื้นฐานของวิถีจิต ได้แก่ นิยามและความหมายของจิตและวิถีจิต กิจจสังคหะ และกามวิถี เป็นต้น เพราะการที่จะศึกษา เรื่องจิตให้เข้าใจดี จำเป็นต้องศึกษาเรื่อง วิถีจิต อันได้แก่ การทำงานของจิตให้เข้าใจก่อน เพื่อใช้เป็นฐานความรู้ และเป็นฐานรองรับ เพื่อที่จะบุกเบิกความจริง ในเรื่องการเจริญวิปัสสนาภาวนา ตลอดจนเป็นการยืนยันให้เห็นว่าในคำสอนของพระพุทธองค์เป็นกระบวนการของความเป็นเหตุ เป็นผลกันของธรรมทั้งหลาย ไม่มีอดีตตัวตน หรือพระเจ้าบันดาลให้เกิดขึ้น และไม่ได้บังเอิญ เกิดขึ้นเอง เช่น อารมณ์ ๕ มีรูปารมณ์ เป็นต้น ที่พบเห็นหรือได้ยินเป็นต้น และอารมณ์ที่คิดทางใจ ล้วน ๆ โดยอารมณ์เหล่านั้นมาปรากฏได้ทางมโนทวาร มโนวิญญาณจึงมีอารมณ์ ๖ ซึ่งหมายถึง สิ่งซึ่งได้เห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส กระพบสัมผัส และสิ่งที่นึกคิด อารมณ์ทุกอย่างเป็นเหตุให้เกิด ผัสสะ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดเวทนา แต่บุคคลทั่วไปมักเห็นว่าความคิดต่าง ๆ เกี่ยวข้องกับอดีตาคือ มีตัวตนของผู้ที่คิด แท้จริงเป็นความหลงผิดที่ไม่เป็นไปตามหลักของปฏิจจสมุปบาท แต่ผู้ที่เจริญวิปัสสนาภาวนากำหนดรู้สภาวะธรรมทางจิตอยู่ ย่อมจะรู้ว่าการคิดเกิดขึ้นเพราะภวังคจิต อาวัช ขนจิต และธรรมารมณ์ ดังนั้นจึงรู้จักชัดด้วยตนเองว่าสภาวะธรรมทางจิตเป็นความสัมพันธ์ ระหว่างเหตุผลเท่านั้น และยังได้ศึกษาถึง มัคควิถี ผลสมาบัติวิธี ปัญจเวทณวิธีของปุณฺณ และ พระอริยบุคคล ซึ่งเป็นผลจากความรู้พื้นฐานของวิถีจิตนั่นเอง

นอกจากนี้ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาย่อมรับรู้เวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัสได้ชัดเจนขณะที่เจริญสติ เช่น รู้สึกยินดีในสิ่งที่รื่นรมย์ ผู้ปฏิบัติย่อมรู้ว่าเวทนาเป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นเพราะมีผัสสะ เป็นเหตุ และเมื่อเจริญสติกำหนดรู้รูปรูปนามต่อไป ก็ย่อมอบรมสติและสมาธิให้แก่กล้ายิ่งขึ้น จนสามารถหยั่งเห็นความดับของอารมณ์ที่กำหนดรู้ผู้นั้นพร้อมทั้งความดับของจิตที่รู้ ดังนั้น จึงสามารถบรรลุถึงวิปัสสนาญาณที่รู้แจ้งความไม่เที่ยงของสภาวะธรรมทางจิต ได้แก่ การคิด และ ความรู้สึก เป็นต้น ตลอดจนการรู้แจ้งความเป็นทุกข์ และความไม่อยู่ในบังคับบัญชา ไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีแก่นสารของสภาวะธรรมเหล่านั้นทั้งหลายทั้งปวงนี้ จะได้กล่าวถึงในบทต่อไป